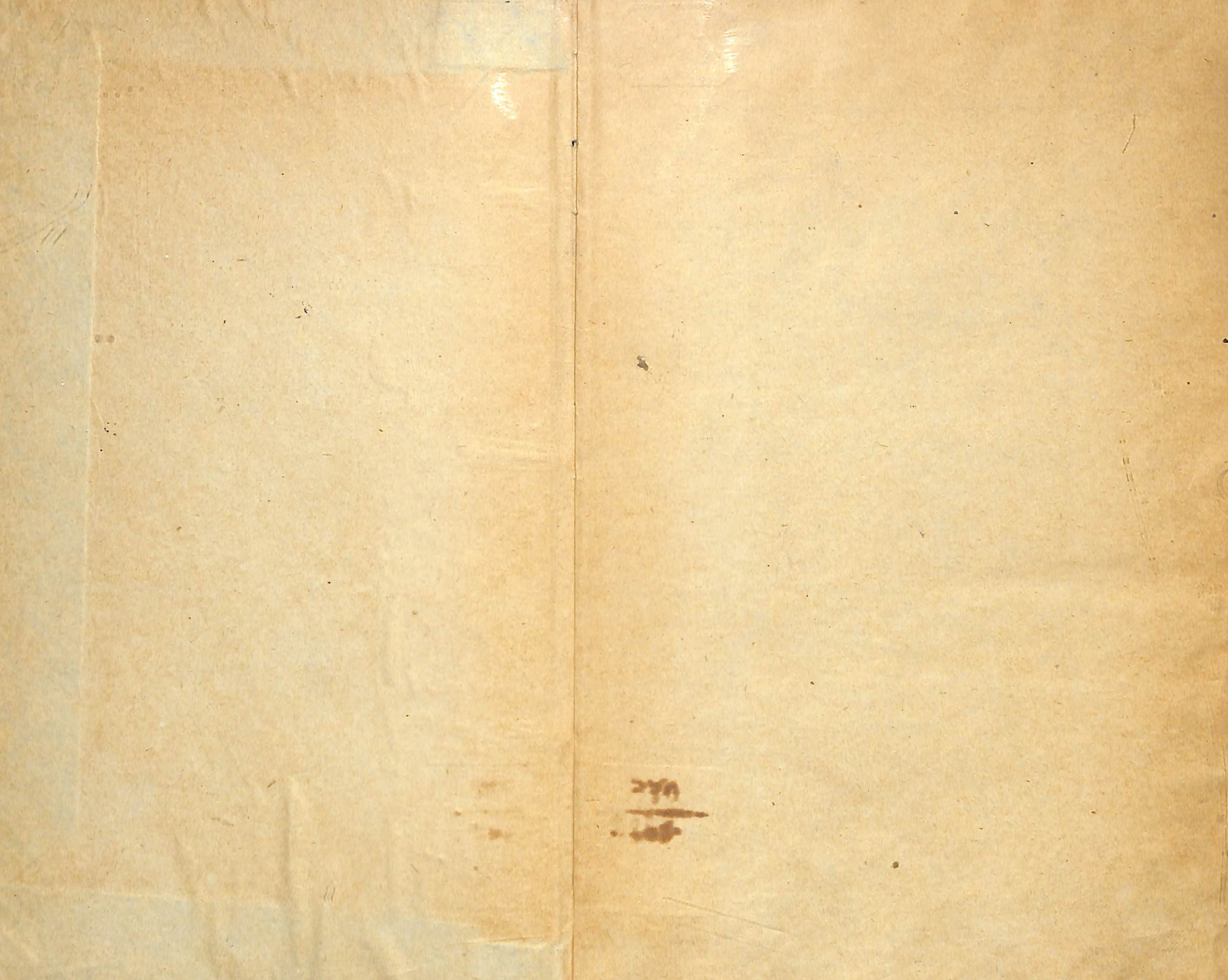


37

7-30



77 MAR 2010

37
7-30

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՔԻՆՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ի Ս.—ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՆՈՒՆԻ ՄԵԾԱՐԳՈՅ ԳԵՈՐԳ ԵՒՆԳՈՒԼԵՆՅՈՒՆ.

Արսասպուած Արարաւ ամսագրից

370
2258-70

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Եկեքաւարժ Տպարան սրբոյ Էջմիածնի

1907 (3.)

37
7-30
148

172

33

370

2258-04

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՔԻՆՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ի Ս.—ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ



Գրեցաւ ի 10 Յունիսի 1885 թուին.

1004
4001
1550

ՆՈՒԷՐ ՄԵԾԱՐԳՈՅ ԳԷՈՐԳ ԵՒՆԳՐԱԿԵՆՅԱՆ.



Արտատպած Արարատ ամսագրից



ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

1907

18 JUL 2013

44.695

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա. ՎԵՐԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ն Ա. Խ Ա. Բ Ա. Ն

1884 թուականին՝ սրբազան Սինոդի հրամանով, Պետերբուրգ դպրոցական գործով պատուիրակ գնացած լինելով, մի համառոտ հաշուետուութիւն էի դրած պատգամաւորութեանս վերաբերմամբ, որպէս զի տպագրութեան յանձնուի։ Որովհետեւ այն ժամանակին թէ՛ Ռուսահայոց և թէ՛ Տաճկաստանի ազգային լրագրական հրատարակութեանց մէջ յարձակողական գրութիւններ յայտնուեցին իմ գործելու եղանակի անհարազատութեան մասին, ուստի այն գրքոյկը մի ընծայականով՝ 1885 թուի յունիսի 10-ին, նուիրեցի ի Տէր հանգուցեալ բարեյիշատակ Գէորգ Եւանգուլեանցին, որ՝ իմ խնդրագրերի շարադրողը լինելով, ջերմեռանդ գործակից էր և մանրամասնօրէն ծանօթ կատարուած իրողութիւններին, ուրեմն և ձեռնհաս վկայել ճշմարտութեանը հրապարակախօս ձայնով։ Եւ որովհետեւ առանց հաւանութեան մեծաւորիս—Մակար արքեպիսկոպոսի, ոչինչ չէի համարձակիլ հրատարակել, վասն որոյ իսկութեամբ մատուցի նորան կարգալու և թոյլատրելու՝ յանձնել մամուլի առանձին գրքուկով։ Լուսահոգի Հայրապետը վաղաժամ գտնելով նորա հրատարակութիւնն՝ պատուիրեց այդ գործն առ ժամանակ յետաձգել։ Դպրոցական գործին վերաբերեալ ամէն մի գրուած՝ որքան և թերակատար լինի այն, այժմէութիւնից գուրկ չ'համարելով՝ արժան դատեցի նոյնութեամբ հրատարակութեան տալ այն փոքրիկ աշխատութիւնն։

ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՐԱՆԱՆՅ.

18 Մայիսի 1907 ամի

ի սուրբ Էջմիածին.

Մեծարգոյ քարեկամ.

Մեր ներկայ «Պատուիրակութիւն ի Սանկտ-Պետեր-
բուրգ» հոգեւոր դպրոցների մասին վերտառուած գրքոյկ
նուիրում ենք Ձեր Յարգութեան անուան, ոչ իբրեւ ընծա-
յաբերութեան արժանաւոր-պարգևողի և ընդունողի յատ-
կութեանց վերաբերութեամբ-մէկ աշխատութիւն. այլ իբրեւ
մեր անձին արդարացուցումն այն ամեն չարաքանութեանց
դէմ, որոնք հրապարակներում բանիւ և գրով հրատա-
րակուեցան: Որովհետեւ Ձեզ առաւել՝ քան այլ ումեք,
յայտնի են Բարձրագոյն Հայոց հոգեւոր իշխանութեան
քաղաքական վարչութեան հետ ունեցած գրադրութիւնք
1884 թուականի Փետրվարի 16-ին Բարձրագոյն Կայսե-
րական հաճութեամբ հաստատուած դպրոցական հրահանգի
գործադրութեան յետաձգելու մասին. Ուստի և Դուք
նախ քան զամէն ունիք իրաւունք ձգելու մեզ վերայ կամ
դատապարտութեան և անարգանաց քար, կամ մխիթա-
րութեան և գովասանաց ծաղիկ:

Իրաւունք չհամարեցինք մեզ դպրոցական կառավա-
րութեան պատճառաւ ի սկզբանէ անտի և այսր Գէորգ Դ.
Վեհափառ Հայրապետի և Կովկասեան Փոխարքայութեան
մէջ շարունակուած գրադրութեանց վերայ խօսիլ կամ
տեղեկութիւնք աւանդել. դժբա վերապահուած են սրբ-
բազան Սինոդին՝ որ ի հարկաւոր դէպս զանց չէ առնում
ըստ մարթելոյն հրատարակել: Արձակուրդի ամիսներ են
և մեք զՁեզ մատնացոյց ենք առնում հետաքրքիր հա-
սարակութեան առաջ իբրեւ ականատես վկայ նախանցեալ
գործողութեանց: Պարգևեն մեզ երկինք այն բարեբախտ
օրն և ժամ, երբ յաղթական օրհնութեամբ բացուին Ազ-
գային հոգեւոր դպրոցների դռներ առաւել դիւրատար
պայմաններով, որպէս զի ի լուր հեռաւոր և մերձաւոր
որդւոց Հայութեան բռնադատուինք գոչել. «անդիտու-
թեամբ սխալեցանք և երկչոտութեամբ վաղվադեցինք»:

Սուքիա եպիսկոպոս.

Ա.

Մեզ վերայ մի մեծ պարտականութիւն և անփախուստ պատասխանատուութիւն կայ ինչպէս ուսումնարանական խնդրով զմեզ ի Սանկտ-Պետերբուրգ ուղարկող հոգևոր իշխանութեան յառաջ, նոյն և դպրոցների բուն սեփականատէր Հայ ժողովրդեան դիմաց։ Այս սուրբ պարտականութիւն անտեսելը զմեզ ապագայից դատաստանով այնքան վնասապարտ ցոյց կտայ, որքան ազգային հոգևով դատախարակութեան և ուսման խնդիրը կարևոր է Հայ հասարակութեան որդւոց համար։ Սրբազան Սինոդին համառոտութեամբ յայտնած եմք իւր ժամանակին մեր առաքելութեան ապարդիւնաւորութեան մասին, այժմ գամբ ծանուցանել բարեմիտ ժողովրդեան դպրոցական խնդրոյ այն ամեն մանրամասնութիւններ, որոնք անձանօթ մնալով՝ շատերին գայթակղութեան առիթ դարձած են մեր հաւատարմութեան վերայ վստահութիւնն։ Որպէս զի ընթերցողք մեր անցեալ և վերջին ընթացից և գործողութեան մասին որոշ գաղափար կազմեն, այս տեղ խօսութեամբ մէջ ենք բերում մեր յանուն Սինոդին ուղղած ի 20 Յուլիսի 1883 ամի ընդ համարաւ 96 յայտարարութիւնը։

«Ի մասնաւոր հաւաստի լրոց տեղեկացայ, զի քաղաքական Բարձրագոյն իշխանութիւնն ի վերջին աւուրո «գրաւորաբար արժարժեալ է զխնդիր կառավարութեան «ազգային հոգևոր դպրոցաց։ Որովհետեւ այս կենսական «գործ միմիայն երաշխաւորէ զգոյութիւն Հայոց եկեղեցւոյ «ւոյ և ազգութեան ի Ռուսաստան, և զարգիւ չունի զբա «րոյական գլուխ եկեղեցին Հայաստանեայց, ուստի եւ «ամենախոնարհաբար՝ իբրեւ մի ոք օգնական կաթողիկոսի

«Հայոց ի գործ կառավարութեան հոգևոր դպրոցաց, հայ-
«ցեմ» դայդ խնդիր հաղորդել համայն վիճակաւորաց ազ-
«գին, և ապա խորհրդով նոցին պատասխանի առնել որոց
«արժանն է, եթէ միայն ստիպողական է. իսկ թէ ոչ յե-
«տաձգել ցգումարումն ազգային ժողովոյ ընտրութեան
«Հայրապետի, կամ ցնոյն իսկ հաստատութիւնն ծայրա-
«գոյն Պատրիարքի»:

Մէջ ենք բերում իսկութեամբ և մէկ քանի նախա-
դասութիւնք մեր յանուն Գերապատիւ Ներսէս սրբազան
եպիսկոպոսի ուղղած յ2-ն յ30-ն Հսկտեմբերի և ի 11-ն
Նոյեմբերի 1884 ամի նամակներէց:

«Սրբազան եղբայր. դպրոցների գործն օր ընդ օր
«ծանրանում է: Անդադար ինձանից պահանջում են դրով
«ժողովրդական դպրոցների արքունի տեսուչները, ծխա-
«կան վարժոցների մէջ ընդունել այն եղանակներն՝ որոնք
«որոշուած են տարւոյս Փետրուարի 16-ին Բարձրագոյն
«Հաստատուած կանոնադրութեան մէջ: Մէկի համար ար-
«դէն Սեպտեմբերի 11-ին համարաւ 268, յայտնեցի սըր-
«բազան Սինոդին. իսկ միւսը ստացայ այսօր, որոյ մասին
«դարձեալ նոյն ճանապարհն, այսինքն պահպանողական
«դիրք, պէտք է բռնեմ: Չգիտեմ, Սրբազան Սինոդական-
«ներ ի՞նչ կարծիքի են, և ի՞նչ են կամենում առնել ի
«խաղաղութիւն սրտի հայտգրի ժողովրդեան: Յաւալին
«այն է, որ այսպիսի ժամանակ մեր աշխարհական անհե-
«ռատես հոգաբարձուք և հասարակութիւնք՝ անհանգիստ
«աղաղակելով արտաքին միջամտութեան տեղիք են տա-
«լիս, և կարծես թէ՝ հրաւիրում են իրենց ձեռքից այդ
«ուսումնական հաստատութեանց կառավարութեան գոր-
«ծը յետ ստանալ:

«Ի դէպ, դիցուք պարոն Արգար Յովհաննէսեանց կար-
«դարանայ այն մասին՝ որ Արծրունովի Քարվանսարան
«ընկերովի չգնուեց, և սուրբ Էջմիածնի ճեմարանին իբրև
«ապահովութիւն չյանձնուեց. ըստ որում Ներսէսը կա-
«թողիկոս չհաստատուեց, որոյ ի շնորհս միայն ճեմարանը
«պիտի ապրէր. այժմս նա ի՞նչ է ասում ազգային գըպ-

«րոցների վերաբերութեամբ. չէ՞ որ ձայն էր տարածել
«թէ՝ Տիփխսում այդ մասին ազգասէրները գործում են
«և յատակագիծ են պատրաստում: Լուրջ խօսենք. Սինո-
«դի անդամք քաջութիւն ունին մէկ գեղեցիկ առաւօտ
«բոլորն ի միասին կամ առանձին գրուած հրաժարագիր
«գնեն ատենի կարմիր չուխայի վերայ և ասեն, մենք այլ
«ևս Սինոդի անդամ չենք, և չենք կամենում գործել իբրև
«ի կողմանէ Կաթողիկոսի, երբ որ խստագոյն պահանջ
«լինի դպրոցների համար ծրագրուած կանոնադրութիւնն
«ընդունելու մասին: Կարծեմ՝ թէ՝ ոչ է պատասխանն,
«ուրեմն՝ ինչու համար է տարապայման լուծիւնն. ան-
«չուշտ պէտք է պատասխանել, որ դպրոցական խնդիրը
«զուտ հոգևոր գործ է, ինչպէս և իրենցում նոյնն է հո-
«գևոր վարժարանների կառավարութիւն. մեզ համար
«ինչու այլակերպ պէտք է լինի»:

«Այսպիսի խառն ժամանակ՝ ես կարծում եմ, շատ
«մեծ խոհեմութիւն կլինի՝ որ Սինոդն ընդհանրապէս
«կարգադրէ դպրոցական բոլոր գումարները հոգևոր իշ-
«խանութեան ձեռք ժողովել և հոգաբարձուների ամսե
«ամիս տուած ցուցակին համաձայն գումար բաց թողնել
«վարժարանների ծախուց համար հոգևոր կառավարու-
«թիւններից, Կոնսիստորիայներից և բարեկարգութիւն-
«ներից: Աստրախանի դպրոցների գումարները մօտ 30,000՝
«հանգուցեալ Գէորգ Արքեպիսկոպոսի խնդրանք և Կա-
«թողիկոսի որոշմամբ վիճակային Կոնսիստորիայումն է
«եղել պահպանուած, պատճառ բերելով հոգաբարձու-
«ների անյուսալի անձինք լինելն: Առանց այսպիսի վտանգ-
«ների նախատեսութեան՝ տարւոյս սկզբներն ես Կոն-
«սիստորիային պատուիրեցի յանձնել հոգաբարձուաց այդ
«գումարներ. այսպիսի գեղեցիկ խորհրդով, որ երբ ժո-
«ղովուրդ և հոգևոր Իշխանութիւն ազգի երկսեռ զաւա-
«կաց կրթութիւն նոցա են հաւատում, որ հաղար անգամ
«առաւել է քան զմիլիոնաւոր գումարներ, պէտք է և
«դպրոցական դրամները նոցա ձեռք յանձնեն: Բայց շատ
«սխալեցայ, ըստ որում հոգևոր իշխանութիւնն երբ և

«իցէ գիմադրելով արտաքին միջամտութեան՝ կարող էր իւր հոգևոր ատենաներին գրել՝ դադարեցրէք ուսումնարաններին գումար տալը. թնդ քաղաքական իշխանութիւնը պահպանէ այդ իւր ձեռք ձգած դպրոցներ իրեն միջոցներով, եկեղեցական գումարները հոգևոր իշխանութեան կ'ապակնեն»....

«Սրբազան Սինոդի առ Կառավարչապետ ուսումնարանների մասին գրածը արդարութիւն և իւր նուիրական պարտքն են. թէ և յոյս չկայ յարգութեան, բայց մինչև ընտրական գործողութեանց ժամանակ կարելին է քաշ տալ: Եթէ այդ միջնորդութիւնն ընդունելութիւն չգտնէ, «կարծում եմ, որ մարդ ուղարկելն ևս սպասուած օգուտը չի ունենալ և Մակար Սրբազան դժուար թէ յանձն առնէ գնալ: Այս հարցի մէջ Սինոդն ինձ ինչ որ հրամայէ, ընդունելի է. բայց առանց Կառավարչապետի գիտութեան և տեսակցութեան ուղղակի Պետերբուրգ գնալը ասուր բնաւորութիւն կստանայ: Շատ ուրախ եմ, որ ես «սխալ կարծիք ունէի Սրբազան Սինոդի սրբազնագոյն անդամոց քաջատրտութեան վերայ. մեզայ յերկինս և «առաջի ազգասիրութեան նոցա. ամեն ոք նոցանից այս «սուրբ գործում ինձ համար նուիրական է և յարգելի: «Երանի՜ թէ ցընտրութիւն Կաթողիկոսի այնպիսի կտրուկ բնաւորութիւն ստանար այս ինդիր՝ որոյ մէջ ամեն Հայ «եպիսկոպոս—Սինոդի անդամք և առաջնորդք—ցոյց տար իւր Եղիայի նախանձախնդրութիւն, որով կառավարութիւնը համոզուէր թէ՝ արտաքին հանգամանքների ուժգնութիւն միշտ կարող են Հայոց եկեղեցւոյ չընդունելու պին մօտեցած ժամանակ Անդունել տեսնել անխռով, «անվեհեր սրտիւք դիմագրու հանգիստացողներ: Աստուած «ի բարձանց հովանաւորէ չորս հազարեան ամաց ժամանակի չարատանջ ազգիս իրաւանց: Անդադար դիմում «են ինձ ժողովրդական դպրոցների արքունի տեսուչք և պահանջում, որ վարժարանների մէջ ընդունեմ այն «հրատարակուած հրահանգները. միշտ պատասխանս այս «է, որ ես դպրոցների բացարձակ տէրը չեմ:»...

«Իերապատիւ Սրբազան եղբայր: յերեկեան օրը ստա-
«ցայ Ձեր Հոկտեմբերի 27 թուով արձակած նամակն և
«առանց ժամանակ կորցնելու պատասխանում եմ Ձեզ
«գործոյն կարեւորութեանը նայելով՝ որոյ մասին Սրբազան
«Սինոդ շատ վաղուց հեռանկատ լինելով՝ պէտք էր որ
«առաջնորդներին մասնակից անէր այդ գործը վճռելում.
«ինչպէս ես առ Սինոդն անցեալ տարուայ յուլիս ամսոյ
«20-ին թուահամարաւ 96 յայտարարութեամբ խնդրած
«էի: Ի՛նչ և իցէ «Լաւ է անագան քան ոչ երբէք» առա-
«ծին հետեւելու է. ահա թէ ի՛նչ պէտք է անէք Դուք,
«բոլորեքեան միացած: Ես առաւել խոհական եմ համա-
«րում՝ որ Սինոդը կրկնէ իւր վերջին գրութիւնն: Շատ
«խելօք է այն դիտումն թէ՝ որքան կարելին է, գործել
«պէտք է, փախուստ տալ հարկաւոր չէ: Սակայն եթէ
«չկամենաք կրկնել Ձեր գրածն, տուաւել լաւ էր իբրեւ
«վսեմ՝ խնդիր՝ վիճակաւորներ և վանհայրերը հրաւիրել
«ի խորհուրդ, ի թիւս որոց և էջմիածնի միաբանութեան
«անդամներից մէկ քանիսը, յաջորդներն անգամ. այս
«եղանակ առաւել սրտկառելի և ընդհանուր Հայ հոգե-
«ւորականութեան կերպարանք կստանար: Վերջապէս,
«եթէ Սինոդի կողմանէ հաստատուն դիմագրութիւն լինի
«և կարողանայ գործը յետաձգել ցընտրութիւն և հաս-
«տատութիւն Կաթողիկոսի, այն ժամանակ մեծ փոփո-
«խութիւնք կարող են մտցնուել նախարարական ժողովով
«պատրաստած հրահանգի մէջ, որ բոլորովիմբ բառում
«է հոգևոր իշխանութեան իրաւունքն: Ո՛չ մի կարծեաց
«բաժանմունքից երկիւղ անելու չէ. այդ ամէն ժամանակ,
«ամէն դէպքում, ամէն ազգաց մէջ կատարուում է. բա-
«ւական է միայն մի ձայնի առաւելութիւն և խնդիրը
«վաստակուած է յաջողութեամբ» *):

*) Աշմարտութիւնը հարկադրում է մեզ՝ որ ընդօրինակենք այստեղ և երկու հատուած սրբազան Ներսէս եպիսկոպոսի առ մեզ ուղղած յ8 և ի 16 հոկտեմբերի 1884 թուականի գրու-
թիւններէն՝ որոնք դպրոցական հարցի մասին յետագայքն են պատմում: «Աւսումնարանների մասին այստեղից Մեարմուպ

Մէջ բերենք այս տեղ և մեր երկու պաշտօնական գրութեանց պատճենները յանուն վերատեսչաց ժողովրդական դպրոցների Բաքուայ նահանգի—Պաղատանու գաւառի և Կուպանի շրջանի ի 28 մայիսի և ի 11 սեպտեմբերի 1884 ամի թուահամարօք 127 և 267, որոնք ուղարկելով առ մեզ Բարձրագոյն կամօք հաստատուած հրահանգները՝ պահանջում էին նոցա գործադրութիւն, որպէս զի մեր բնաւորութիւնը վարժարանական յեղափոխութեան գործում առաւել ևս բացայայտ լինի։

«Եպիսկոպոսին ուղարկեցինք Տփլիս խորհրդակցելու բանագէտ անձանց հետ և նոցա խորհրդով գործենք ինչ որ հարկաւոր է։ Այն տեղից դրել էին մի բան՝ որը և ուղարկեցինք բոլոր անգղամոց ստորագրութեամբ Դոնդուկովին, յորում բացարձակ ասում ենք, որովհետեւ Կաթողիկոսի իրաւունքն է, մենք չենք կարող կատարել կառավարութեանդ հրամանը։ Դեռ ևս այս թիղթի պատասխանը ստացած չենք, տեսնենք ինչ կգրեն։ Մտադիր ենք՝ որ եթէ այլ ևս ստիպեն, մարդ ուղարկենք Միւնիստրին։ Այս մասին մեզ խորհուրդ են տալիս Տփլիսից, որ եթէ մարդ հարկաւորի ուղարկել՝ Մակար սրբազանին դիմել։ Բայց ես այս խորհրդին չհամաձայնեցի այն պատճառաւ, որ եթէ չյարգուի՝ պիտի զանազան չարաբանութիւններ անեն նորա գէմ. հարկաւոր է նորան ծանր դիւրի մէջ պահել։» . . . «Ուսումնարանաց հարցի մասին արդէն գրած եմ սրբութեանդ համառօտ կերպով՝ բայց այժմ լրացնելով այն թերութիւնները ուղարկում եմ Սինոդի առ գլխաւոր կառավարութիւնն գրած «գրութեան պատճէնը՝ ու Մեսրոպը Եպիսկոպոսին ուղարկեցինք «Տփլիսի խորհրդակցելու բանագէտ անձանց հետ և գրել տալով «այն տեղ բերեց մեզ, որ արդէն ուղարկեցինք, որին տակաւին «չէ՛ հետեւած՝ որ և է մի պատասխան։—Կախալուիք եթէ ասէք, «Անդամք սիրա և քաջութիւն չունին իրանց հրաժարագրերն «դնելու Սինոդի Ատենի չուխայի վերայ, Անդամք հենց այդ «գիրը գրելու փոխարէն՝ այժմէն իսկ կամենում էին այդ անել։ «Բայց այս անգամ խոհեմութիւն համարուեց, դեռ ևս այսպէս «գրել։ Եւ ինչպէս չանեն՝ քանի որ կենաց և մահու խնդիր է «այս գործը մեզ համար, և քանի որ մեր իրաւունքից չառ «բարձր է այդ կանոնների կատարումն տալը։ Սինոդը մտադիր «է՛ եթէ այս մեր գրած գրութեանը հակառակ պատասխան «ստանանք, մի բարձրատեսիւ հոգևորական ուղարկէ Պետրե-

«նորին գերազանցութեան, Տեառն վերատեսչի ժողովրդական դպրոցաց Բաքուայ նահանգի և Պաղատանու գաւառի։ Առ հաղորդագրութիւն Ձերդ գերազանցութեան ի 24 ապրիլի սոյն ամի համարաւ 314, ունիմ շնորհ հաղորդել Ձեզ, որովմած Տէր, թէ տնօրէնութիւնը ամենոգործածագոյն Կառավարութեան Ռուսիոյ, վերաբերեալք վարչութեան Հայոց-Գրիգորեան եկեղեցեաց և դպրոցաց, հաղորդին Հայոց Լուսաւորչական Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի, իսկ ի ձեռն վերջնոյս հրամանագրի վիճակային իշխանութեանց յանձնի կատարումն։ Եւ որովհետեւ ըստ «յիշատակեալ գործոյ չէ հետեւեալ յանուն իմ ոչ մի «տնօրէնութիւն ցայսօր, մինչև ցատացումն նոյնպիսոյ ի

«բուրդ Թագաւոր Կայսեր որորմածութիւնը խնդրելու։ Այս «մասին թէ և Տփլիսից մեզ խորհուրդ են տալիս թէ՛ եթէ երբ «և իցէ հարկաւորուի մարդ ուղարկել Պետերբուրգ, ոչ ոքի չէ «կարելի հաւատալ այդ մեծ գործը, այլ միայն Մակար սրբա- «գանին, որ իւր խոհեմութեամբ կարող է գործը չփչացնել», «բայց մեր (այսինքն իմ, Մամբէ վարդապետի և քանխոնների) «կարծիքն այն է՝ որ այդ գործը նորան չտալ այժմ. վասն զի «նախ որ ինքն դժուար թէ յանձն առնի, երկրորդ՝ որ եթէ «անյաջողութիւն գտնէ՝ պակասութիւն է նորա անուան, «և ո՞ր դիտէ մեր հողմարածեանները ինչ ինչ զրպարտական «բամբասանքներ այսուհետեւ չեն յորինել նորա մասին։ Դեռ մի «անգամ թագադրութեան հանդիսին ներկայ գտնուեցաւ— «հազար տեսակ զրպարտութիւններ արեցին, ռամիկ ժողովուրդը «գրգռելու և ժողովրդի աչքից հանելու համար։ Այսպէս էլ ես «գրեցի Տփլիսի Սրչակին՝ որ բարեկամներին յայտնէ. չգիտեմ, «Ձեր կարծիքն ինչ է այս մասին։ Իսկ իմ սեփական կարծիքս «այն է այս գործի վերաբերութեամբ՝ որ եթէ հարկաւոր լինի «մարդ ուղարկելու, Ձեզ միայն հաւատալ այս մեծ գործը՝ որ «յուսով եմ սրբազան Նոր խորհրդով Ձեր վարմունքը այս մա- «սին մի լաւ յաջողութեան կառաջնորդէ մեր ուսումնարա- «նական գործը և միանգամայն վերջ կտրուի բոլոր այդ մասին «գրադրութեանցը։ Դպրոցական գործին վերաբերուած բաւա- «կանին նամակներ կան մեզ մօտ զանազան տեղերից գրուած. «տակայն նոցա անփութումն ժամանակի յաջողութեանց կարօ- «տելով՝ առ ժամա զանց ենք առնում։

«Ծայրագոյն Հոգևոր իշխանութենէ, յիմոյս կողմանէ չկա-
«րեմ առնել զոչ մի տնօրէնութիւն»:

«Պարոն Տեսչի Ժողովրդական վարժարանաց Կուսանու-
«շըջանի: Առ հաղորդագրութիւն Ձեր, ի 4-էն սեպտեմ-
«բերի տարւոյս համարաւ 1313, պատիւ ունիմ ծանու-
«ցանել Ձեզ, ողորմած Տէր, թէ ի պատճառս չստանալոյ
«իմ մինչև ցայսօր ի Սինոդէն սրբոյ Էջմիածնի զկար-
«գադրութիւն յաղագս ի կատար ածելոյ զհարձրագոյն
«հաստատեալ ի 16 վետրվարի այսր ամի կանոնս վասն եկե-
«ղեցական Հայոց դպրոցաց, ես չհամարիմ ինձ իրաւունս
«անընդմիջաբար առնել ըստ այսմ առարկայի զորպիսի և
«իցէ կարգադրութիւն. ուստի այսօր իսկ ընդ համարաւ
«268, ես ի վերայ հիման Ձերդ գրութեան դիմեցի առա-
«ջարկութեամբ ի Սինոդն սրբոյ Էջմիածնի»:

Բ.

Դեռ ևս չձեռնարկած արձանագրելու այն իրողու-
թիւններ՝ որոնք յանձնառու եղանք դպրոցական մասին,
դարձեալ անհրաժեշտ կարևոր ենք համարում դնել այս
տեղ բառ առ բառ գերապատիւ Ներսէս սրբազան եպիս-
կոպոսի յանուն մեր ի 27 հոկտեմբերի և ի 29 նոյեմբերի
արձակած նամակներ. որպէս զի ակն յայտնի նշմարուի
գործոյն ստիպողականութիւն հանդերձ արտաքին հրա-
հանգներով ըստ որոց ամենակարևոր էր դատուում յա-
տուկ մարդ ուղարկել Սանկտ-Պետերբուրգ: Այս օրերում
ստանում ենք հրահանգող նամակներ և Տիխիսից պարոն
Սիմէոնեանցից գրուած՝ որով նա զմեզ ապահովում է թէ՛
Կայսերական մայրաքաղաքում պատրաստ են արդէն հարցի
յաջողութեան օգնել խորհրդով և գործով ինչպէս նորին
գերազանցութիւն Կարապետ Յարութիւնեան եղեանց,
մեծապատիւ Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանց, պայծա-
ռափայլ իշխան Սիմէոն Դաւթեան Աբամելիք-Լազարեանց,
բարձր գերազանց նախարար լուսաւորութեան Յովհաննէս
Դաւթեան Դիլիանով և այլք, նոյնպէս և Տիխիսիէն անձամբ
նոյն տեղը հասնող պարոն Գէորգ Եւանգուլեանց. և թէ

առաջինների անուամբ ծանօթ մարդկանցից մեր մասին
արդէն յանձնարարական գրութիւնք ևս եղած են:

«Գերապատիւ Սրբազան Հայր: Օր աւուր բղխէ զբան»
«մարգարէն լաւ է ասել. իսկ այսօրուայ մեր անգլուխ
«կառավարութեան համար շատ յարմար է գալիս: Խօսքս
«դարձեալ ուսումնարանաց նոր կանոնների մասին է, զի
«այս օրերս ստացանք Դոնդուկով-Կորսակովից մեր թղթի
«պատասխանը, որով կրկին անգամ սպառնալեօք գրում է
«կատարել իւր հրամանը, և մինչև նոյեմբերի 10-ն իրեն
«տեղեկութիւն հաղորդել: Տիխիսից ինձ գրում են՝ որ
«երբ իշխանն ընդունում է մեր գրութիւնը, մեծ զայրոյթ
«է գգում, և նախ քան նախարարին ուղարկելը մեր գրու-
«թիւնը՝ խորհուրդ է հրաւիրել իւր մօտ և կարծիք է
«յայտնել, անյապաղ նախարարից լուծումն ինդերել մտցնե-
«լու նոր կանոնների գործադրութիւնն առանց Հոգևոր
«Իշխանութեանը դիմելու: Բայց այդ կարծիքը չէ ընդու-
«նուել՝ խիստ համարուելով. յետոյ առաջակել է՝ որ իբր
«Նախարարին գրել, որ յարգուի Սինոդի խնդիրը, այդ էլ
«չէ ընդունուել: Վերջ ի վերջոյ ասում են՝ որ մեր թուղթն
«արդէն մի շաբաթ է՝ որ ուղարկել են նախարարին, և
«ինչպէս երևում է՝ դեռ չսպասած նորանից պատասխան
«ստանալուն, Սինոդին՝ չփութացնելու դիտմամբ երևի,
«գրում է փութով կատարել և մինչև նոյեմբերի 10-ն
«իրեն տեղեկութիւն տալ: Տակաւին այս թղթի վերայ
«մտածում ենք թէ՛ ինչ պատասխանենք, ոմանք ասում
«են՝ որ ամենևին չպատասխանենք. ոմանք՝ թէ նոյն պա-
«տասխանը կրկնենք, ինչ որ մինչև հիմա գրել ենք. ոմանք՝
«թէ հրաժարական տանք պաշտօնից, այսպէս ճշինչ եզրա-
«կացութեան եկած չենք: Մի բան աւելի յարմար համա-
«րեցինք՝ որ միաբանութիւնը պատրաստէ մի գրութիւն
«յանուն Սինոդի, յորում յիշելով Կաթողիկոսական իրա-
«ւունքները և ժամանակի Կառավարութեան ուսումնարա-
«նաց մասին պահանջը՝ պարտք դնէ Սինոդի վերայ չդիպ-
«չել այն նուիրական իրաւունքներին՝ որոնք միայն Կաթո-
«ղիկոսներին են պատկանում, և այն թուղթը Սինոդն

«իրրև ընդհանուր հոգեորականութեան ձայն ընդունելով»
«ուղարկէ Կառավարութեան ասելով ի միջի այլոց թէ»
«ահա ընդհանուր Հայոց հոգեորականութիւնն ևս մեզ
«վերայ պարտք է դնում չղիպչենք Կաթողիկոսական
«իրաւանց, գուցէ մի ժամանակ ևս այսպիսով ընթա-
«նանք — մինչև ընտրութեան ժամանակները: Չգիտեմ,
«այոքան յիշած մտքերից որն աւելի Ձեզ յարմար թուի-
«ւե Դուք ինչ կարեւոր խորհուրդ կտաք մեզ այս մասին.
«վնդրեմ՝ շուտով հաղորդէք, որպէս զի ըստ այնմ վա-
«րուինք մենք: Թէ և կասկածում ենք՝ որ Պրովոքորը
«գուցէ մեզ բաժանէ միմեանցից և մի կամ երկու հոգի
«իրան կողմ դարձնէ, սակայն այդ ևս մեզ չէ կարող
«վհատեցնել, դարձեալ բաղմութեամբ ձայնի կանենք ինչ
«որ հարկաւորն է. բայց ի հարկէ ցանկալի էր կառկա-
«ծանքներս միայն կասկած մնար և իրականութիւն չստա-
«նար: Ոմանք այժմէն հրաժարական տալը վաղ են համա-
«րում ասելով՝ որ քանի կարելի է գործել՝ փախուստ
«տալ հարկաւոր չէ: Ամօթ և նախատինք նոցա երեսնե-
«նեքին՝ որոնք այսօրուայ վիճակին հասցրին մեզ, եթէ
«չինէր մի գլուխ, այսքան մտածմունքը այսօր աւելորդ
«էր. բայց ինչ արած, անցածն անցած է»:

«Սրբազան Հայր: Գերապատուութեանդ գրած նոյեմ-
«բերի 11 թուականաւ պատուական նամակը ստացայ
«ամենայն յարգանք, որուն կիւլում արտասխանելը
«Ուսումնարանական հարցը օրուայ խնդիր է դարձած մեզ
«համար. անդադար գրագրութեան մէջ ենք Տիֆլիսի բա-
«րեկամաց հետ: Երեկեան օրն ստացանք նամակներ՝ որ
«Դոնդուկովը վերջապէս համոզուել է մեր գրածի վերայ՝
«թէ Սինոդը ստորագրեալ լինելով վախում է Կաթողիկո-
«սից, հետեւեալ այնպէս պէտք է վարուի այս գործում
««ինչպէս որ գրում է. ուրեմն կմնայ՝ որ գործը յանձնենք
«Նախարարի վճռահատութեան, այսպէս է մտածել Իշ-
«խանը: Այժմ մեր բարեկամները շատ կարեւոր են հա-
«մարում՝ որ մարդ գնայ Ս. Պետերբուրգ, ուր և կլինի
«Դոնդուկով Իշխանը, այնտեղ նորան տեսնելուց յետոյ՝



«գիմէ նախարարին և մինչև անգամ զայն, յանձնեմ
««րա ողորմութիւնը և ազատէ այն վտանգից մեր ազգային
««գալոցներն՝ ինչ որ սպառնում է նոցա: Սինոդում՝ այսօր
««խորհուրդ արինք և վիճակուեցաւ Սրբազնութեանդ այդ
««առաքելութեան պատիւը. Ձեզ միայն վայել է, Դուք
««միայն կարող էք գործը մի խոհեմ ճանապարհի մէջ
««դնել: Արդէն Ձեզ առաջին նամակաւ հաղորդած եմ, որ
««Սրբազնութեանդ վերայ միայն կարող ենք մատնանիչ
««չլինել, որոշուած վերջացած է այդ խնդիրը, և Դուք
««պէտք է գնաք Ս. Պետերբուրգ: Այժմ Սինոդը պատրաս-
««տում է կարեւոր գրութիւնները՝ որոնք այս կիւրակէ
««աւուր փօշտայիւ կուղարկուին Ձեզ, ուրեմն Դուք ստա-
««նալուն պէս, առանց ժամկոտոյս լինելու պէտք է աճա-
««պարէք Պետերբուրգ և հոգալ ինչ որ հարկաւորն է: Դի-
««տեմ, որ ծանր է պաշտօնը և յանձնարարութիւնը, բայց
««այն ևս գիտեմ թէ՝ ի սէր ազգի և եկեղեցւոյ սիրով
««յանձնառու կլինիք այդ ծանրութիւնը բառնալու: Ես
««սոյն իսկ փօստայիւ գրեցի Պետրոսին՝ որ ինչ որ խոր-
««հուրդ ունի՝ գրէ Ձեզ. և Պետերբուրգ հարկաւոր մարդ-
««կանց գրէ՝ որ Ձեզ օգնեն գործը յաջողութեամբ գլուխ
««տանելու մասին»:

«Վերադարձած նամակներից առաջինը ստացած իսկ
««օրն, այսինքն Դեկտեմբերի 13-ին, գրութեամբ դիմելով
««Ամենապատիւ Մակար սրբազան Սրբեպիսկոպոսին՝ եղե-
««լութեանց մասին ծանօթութիւն ենք տալիս և ի միջի
««այլոց ասում ենք. «յատկապէս խնդրեմ զօգնականութիւն
««Ձեր և զխորհուրդ. կարեւոր արդեօք նախ առ Ձեզ գալ և
««հրահանգիլ, ապա ի Պետերբուրգ ելանել. կամ բարեհա-
««ճիք տալ զնամականիս յանուն եղեանի, Սանասարեանի,
««Դեկիանովի, Աբամելիք Լազրիի և այլոց: Բէյն Հնչեստի
««պիտոյանայ յայսպիսի խնդիրս, կամ առ մեծ Իշխան
««Փոխարքայ—Կայսրեղբայր դուքս Միխայէլ Նիկողայեվիչն
««հաճեցիք տալ զգիր խնդրանաց»: Տակաւին պատասխան
««չստացած Սրբազան Մակարից հասնում է սրբազան Սի-
««նոդի կառավարչական մասին յ30-ն նոյն Դեկտեմբերի

«կութեանդ զվայելուչ սենեակս՝ Սինոդս ի միասին ընդ-
այսմ առանձին գրութեամբ խնդրեաց զպատշաճաւոր
«տնօրէնութիւն իշխան Հոգաբարձուի եկեղեցւոյն Հայոց
«Սանկտ-Պետերբուրգայ»:

«Իսկ վասն տեղեկութեան և կարեւորն հրահանգու-
թեան՝ Սինոդս ընդ սմին առաքէ առ Ձեզ զամենայն
«գործս դիւանատան հանգուցեալ Կաթողիկոսի ազգիս և
«զբոլոր գրագրութիւնս յարուցեալս ի Սինոդիս վասն այսր
«առարկայի»:

Սրբազան Սինոդի ներկայ պատուիրանագրութիւն
դեռ ևս մեր ձեռք չհասած՝ ստանում ենք նորա հեռա-
գիրը մի և նոյն Դեկտեմբեր ամսոյ 19-ին առաւօտեան 11
Ժ. քարշուած արժանապատիւ Մամբրէ վարդապետի ստո-
րագրութեամբ, որով հարցուում է. «Մտացմբ Դուք Սինոդի
«առաջագրութիւն, և երբէք մտադիր դուրս գալու»:
Ամսոյն 20-ին պատասխանում ենք՝ որ Սինոդի պատուի-
րանագրութիւն տակաւին ստացած չենք: Որովհետեւ Կով-
կասեան Կառավարչապետի մասին ռուս լրագրութեանց
մէջ հրատարակուում էր թէ՛ Դեկտեմբեր ամսոյ սկզբները
Պետիգորսկի պէտք է գտնուի տեղական զօրաց տօնա-
հանդիսին, ռուսի անդորրութեան համար և ստուգիւ
տեղեկութեան՝ նոյն իսկ օրը հեռագրով խնդրեցինք Տփլիս-
սու Առաջնորդ գերապատիւ Արիստակէս եպիսկոպոսից
հաղորդել, երբ է Կառավարչապետն գնացած Պետերբուրգ
և երբ է սպասուում նորա վերադարձ ի Տփլիս: Այս
հարցին նորին Սրբազնութիւնը 21-ին պատասխանում է.
«Կառավարչապետը դուրս է գնացած Նոյեմբերի 25-ին.
Իսկ թէ երբ կվերադառնայ՝ անյայտ է»:

Գ.

Քանի որ սրբազան Սինոդի հրովարտակ չէինք ստա-
ցած և անորոշութեան մէջ տատանուում էինք՝ դարձեալ
մէկ աղօտ յոյս մեր սրտի անհանգստութեան ձայնին
անդրադարձ էր լինում թէ՛ ո՞ր գիտէ այս չարչարանաց

քաժակ թերեւ անցնի մեզանով, ըստ որում և մասամբ
անհամաձայնութիւն կար Սինոդի անդամոց մէջ Սանկտ-
Պետերբուրգ մարդ ուղարկելու վերաբերութեամբ: Սակայն
երբ խնդիրն որոշ կերպարանք ստացաւ՝ օր ըստ օրէ մտա-
հոգութիւնը սկսաւ մեղ տանջել: Մէկ կողմից յիշելով՝ որ
Ռուսաստանի մէջ Բարձրագոյն հաճութեամբ հրատարա-
կուած ամենայն օրէնք յընթացս երեքօրեայ ժամանակի
անշուշտ կատարուած իրողութեանց կարգն է անցնում,
և չէ կարող այն փոփոխուիլ՝ մինչև որ գործադրութեան
մէջ ընդերկար փորձերով նորա փաստակարութիւն կամ
թերութիւն չստուգուի, այն ինչ մեր դպրոցաց համար
եղած հրահանգ ամբողջ տասնամեայ օրերում երբէք չէ
գործադրուած և այժմ փոփոխութիւն կամ յետաձգու-
թիւն է պահանջուում: Միւս կողմից աչքի առաջ ունե-
նալով՝ սրբազան Սինոդի նման Հոգեւոր Բարձրագոյն
Ատենի երրակի խնդրարկութիւնը Կառավարչապետից ան-
պատասխան կամ անկատար թողնուած՝ ինքն իսկ իբրեւ
բողոքաւոր Կայսերական մայրաքաղաքն է գնացած և ոչ
մի երաշխաւորութիւն չկայ մի անձի խնդիր և աղաչանք
յարգուելուն, մանաւանդ մեզ նման մի անյայտ և անծա-
նօթ անձնաւորութեան, տարակուսութիւնը մեզ բոլորովին
տիրեց: Անհանգարտութիւնն այլ ևս դադար չտուաւ մեզ:
Աճապարեցինք Աստրախանի մէջ մեզ ծանօթ հոգեւորա-
կան և աշխարհական բանագէտների կարծիք հարցնել
գործի յաջողութեան մասին, և միօրինակաբար ամենքից
վարանական պատասխան լսեցինք: Փորձեցինք հին և նոր
յիշատակարաններից քաղուածներ անել Հայոց ժողովըր-
դեան՝ սկսած մեծին Պետրոսի Կայսրութիւնից ցայսօր,
Ռուսաց արքայական գահոյից մատուցած հաւատարիմ և
օգտակար ծառայութեանց համար. որպէս զի մեր ապա-
գայ աղերսագրութեանց նիւթ դառնան. բայց ինքնին
առողջադատութիւնից յանդիմանուեցանք. մեզ չէն հարցնիլ
թէ՛ Հայոց ժողովուրդին այժմ ո՞վ է անհաւատարիմ կամ
անօգտակար ճանաչում: Այսպիսի երերմանց միջոցին
գայթակղութիւն էր գալիս մեզ վերայ առաքեալի պար-

ծենկոտութիւնը՝ նորա ուրացութիւնից յետոյ, արդարացնելով որ՝ «թէ մեռանիլ ևս հասանիցէ, սակայն ոչ ուրացայց զՔեզ» խօսքերը մահուան վտանգի բացակայութեան ժամանակ են արտաբերուած: Նոյնպէս իմ՝ Ներսէս եպիսկոպոսին գրածս՝ «այս հարցի մէջ Սինոդն ինձ ինչ որ հրամայէ, ընդունելի է» սոյն ճղնաժամից շատ յառաջ են գծագրուած:

Մի անգամ եղածն այլ ևս յետս դարձնելու հնար չկար, կամայ ակամայ պէտք էր յանձն առնել և որքան կարելին է շուտով թողնել Աստրախան, որպէս զի Կովկասեան Իշխան Գառաւարչապետին Պետերբուրգ տեսնելու հնար չինի: Դեկտեմբերի 21-ին ստանալով Սինոդի հրովարտակ՝ նոյն իսկ օրն գրաւորաբար խնդրում ենք պարոն Նահանգապետի և փոշտոյին Կառավարչի բարեհաճ կարգադրութիւնք, որպէս զի հարկաւոր համարուած տնօրէնութիւնք լինին մեզ համար անարգել ճանապարհորդութեան մինչև Յարիցին՝ որ 410 մղոն ճանապարհ է և դժուարազնալի՝ մշտական աղմուտ և ճահճային լինելուն պատճառաւ: Խնդրում ենք արքունի ժողովրդական ուսումնարանների Տեսչի յօժարութիւնն՝ Ազաբաբեան Հայոց գաւառային վարժարանի կրօնուսոյց արժանապատիւ Մեղքոսեցի քահանայ Քալանթարեանցին ամսօրեայ ժամանակով արձակուրդ տալու, որպէս զի հետերնիս առնենք իբրև յաջողակ թարգման և չկարօտենք այս և այն անվճարահէլի, անփորձ անձնաւորութեանց դիմելով տարապարտ դժուարութեանց դուռն բանալ: Առաջագրում ենք Վիճակային Կոնսիստորիային ի միջի այլոց՝ Քալանթարեանց քահանային առժամանակ անդամակցական պարտաւորութիւնից ազատ կացուցանելով տալ մեզ յուղեկից և նորա տեղ կարգել բարեկրօն Գաբրիէլ քահանայ Բախրեանցին, մեր անունն իբրև բացտկայ օրագրութեան մէջ ցոյց չտալ: Նաև կարգադրել հասուցանել մեր ձեռքը երկու հազար ռուբլի արծաթոյ վիճակային և եկեղեցական գումարներից թէ ճանապարհածախուց համար յերթ և ի դարձն, և թէ՛ մայրաքաղաքում կեցութեան անհրաժեշտ պիտոյից համար:

Այն ինչ մէկ մէկից յետոյ ստանում ենք ժողովրդական դպրոցների Վերատեսչի, Նահանգապետի և փոշտային Կառավարչի գրութիւնք՝ թէ մեր խնդիր յարգուած է նոյանից, հասնում է լուր մեր ականջներին: Աստրախանի եկեղեցիների երեսփոխանները թեմական Առեւնի հրամանով չեն կամենում մեզ ճանապարհածախս տալ, այլ մտադրութիւն ունին ժողովրդական ժողովներ բանալ և թոյլտուութիւն ստանալ նոյանից այսպիսի արտակարգ ծախսարարութեան համար: Չեն բարեհաճում անգամ փոխարինաբար ի հաշիւ մեր սննդադրամոց տալ գումար, որպէս զի անարգել կարողանանք ուղևորել և իշխանութիւնից մեզ վերայ դրուած յանձնարարութիւնք կատարել: Լուր է հասնում մեր ականջներին նաև, որ բարեկրօն քահանայք զանազան պատճառաբերութիւններով հրաժարուում են Մելքիսեդեկ քահանայի ժողովուրդը հովուել յանձն առնելուց: Իսկ մերձակայ ծննդեան օրերում հարկւրաւոր տուն բարեպաշտ հասարակութիւն քրիստոնէական միութարութիւններից զրկել արգարութիւն չէր: Երկայնամիտ համբերութեամբ և ընդարձակասիրտ վեհութեամբ տանում ենք այսպիսի անախորժութեանց, յանձն ենք առնում միայն Վիճակային Կոնսիստորիայի գանձարանում եղած հինգ հարիւր ռուբլի դրամն ստանալ՝ պակասորդն անձնականից հոգալու յօժարութեամբ: Հրաւիրում ենք մեզ մօտ լրանի մի երիցունք և նոյա մէջ բաժանում ենք Քալանթարեանցի ծխականաց օրինակատարութիւնք՝ ոմանց բաժին տալով պատարագի հերթակալութիւնն, ոմանց տնօրէնէք և ոմանց տօն շնորհաւորէքներ հանգերձ պատահական օրինակատարութեամբք: Որպէս զի ամենայն ինչ կարգաւ եղած լինի և մտահոգութիւն կամ խղճահարութիւն չունենանք՝ Դեկտեմբերի 23-ին Կիւրակէ օր, սուրբ Աստուածամօր աւագ եկեղեցում՝ պատարագի սրբազան խորհրդից յետոյ, կատարում ենք հոգեհանգստեան կարգ ի յիշատակ այն օրհնեալ ննջեցելոց՝ որոց ժառանգները մեր հրաւէր յարգելով յօգուտ շինութեան աղքատանոցի դրամաւոր ըն-

ծայաբերութիւններ ունին արած: Այս պարտք մեր ուխտագիր էինք կատարել ամսոյն 26-ին Սրբազան Պօղոս-Պետրոս առաքելոց եկեղեցում ի պատիւ նոցա տօնին անձամբ մատուցանելով սուրբ պատարագ. ըստ որում աղքատանոցի տան շինութեան համար անցեալ 1883 թուականին նոյն սուրբ առաքելոց տօնի օրն, նոյն աստուածային տաճարում խրատական յորդորով նախապատրաստական սկիզբն արած էինք, ուրեմն և այն տեղ վայել էր վերջնական դոնութիւն մատուցանել Աստուծոյ և շնորհակալութիւն ժողովրդեան՝ որ մի տարուայ ընթացքում յաջողեցին մէկ աղգային սեփական հաստատութիւն ունենալ, հաստատութիւն՝ որ 13,000 լուրլիից առաւել արժէք ունեցաւ, և այդ փողը բան չէր, մանաւանդ այս պիտի ժամանակում. սակայն վերահաս ճանապարհորդութիւնն՝ որ տեղի պէտք է ունենար ամսոյն 26-ին, առաւօտեան 10 ժամին, դուրս կարգը յեղափոխեց:

Մինչդեռ ամենայն արգելք վերջացած էինք համարում՝ ահա նոր առիթներ յառաջ եկան: Արժանապատիւ Մելքիսեդեկ քահանայն յայտնուում է և ծանուցանում՝ որ ծխոց հովուատարութիւնն յանձն առնող երիցունք առահի միայն խոստացած են իւր պարտքեր կատարել, մեր բացակայութիւնից յետոյ ժողովրդեան իրաւացի տրտունջներ կբարձրանան և ինքը պատասխանատու կհամարուի, որ որոշակի տնօրէնութիւն չէ արած նոցա մասին: Ասում է՝ որ Աստրախանից մինչև Յարիցին փոշտային ճանապարհն սաստիկ ցելա լինելուն պատճառաւ չէ կտրելին սահնակով գնալ. իսկ բաց-հասարակ իջևանի սայլակով՝ դժուար է այնքան հեռաւորութիւն, օր և գիշեր ուղևորութեամբ վճարել: Ծանուցանում է նոյնպէս՝ որ ժամադրուած օրն անհնարին է ճանապարհ դուրս գալ, ըստ որում Վոլգայ գետի վերայ ոչ նաւ է բանում, և ոչ սառույցն է այնքան ամրացած՝ որ կարողանայ ծանրութեան տեղի տալ. այդ իսկ պատճառաւ արքունի փոշտն երեք-չորս օր է չէ ուղարկուած. ուրեմն առաւել լաւ չէ սպասել մինչև ծննդեան տօնի կատարումն՝ որից յետոյ ամե-

նայն դժուարութիւններ վերացած կլինին և անդորր հոգւով կլինի մեր բացակայութիւն: Ընտանեկան դժտութիւնը զլուխ է բարձրացնում մեր մէջ, և ուղղակի քահանայի պատճառաբերութեանց պատասխանում ենք: Ձեր ծխականաց օրինակատարութիւնը ստանձնողը յարգեն իրենց խոստումն և մեր յանձնարարութիւն կամ ոչ, Դուք երբէք պատասխանատու չէք հասարակութեան առաջ, այլ մեք: Մեզ համար դժուար չէ եկեղեցեաց մէջ ծանուցումն առնել՝ որ Քալանթարեանցի ժողովրդականը ազատ են նորա բացակայութեան ժամանակ, ինչ քահանայի կամենան ծուխ լինել և արդիւնք նոցա յանձնել կարող են, իսկ Դուք հասութից մասին մեզանից կտանաք բաւականութիւն: Ծանապարհական դժուարութեանց համար Ձեզ հոգալ պէտք չէ, մեք այդ մասին նախատես լինելով՝ յանձնած ենք թեմական Ատենի անդամոց ծածկութիւն կառք վարձել կամ գնել: Քաջագէտ ենք՝ որ ընտանեաց և զաւակաց տէր անձնաւորութիւն էք, ուստի և ամենայն հնարաւորութիւն ձեռք կառնենք զՁեզ անվնաս և անփորձ տանել և բերել. որպէս զի ոչինչ ծանրութիւն չբերենք մեր խղճին և անախորժութիւն Ձեր գերդաստանին: Արգէն հեռագրաւ Սինոդին ծանուցած լինելով՝ որ ամսոյս 26-ին պէտք է դուրս գանք՝ չենք կարող յետաձգել ուղևորութիւնը մինչև ծննդեան տօնի կատարումն և տնօրհնեաց աւարտն. եթէ գիտենանք՝ որ անշուշտ Վոլգայի սառույց պէտք է մեր ոտից ներքև կոտորուի և ընկղմուինք, դարձեալ չենք յօժարիլ զանց առնել, կամ օր ընդ օր ձգել մեր դուրս գալ: Եթէ Դուք պատճառներ էք որոնում մեզ հետ չգալու, լաւ իմացէք՝ նախապէս զՁեզ կարգելենք քահանայադործութենէ, և ապա կերթանք. որպէս զի դարձեալ ժողովրդականը Ձեր հովուութեան միայն և եթ ապաստան մնացած չհամարուին:

Ինչպէս յետոյ անձնական փորձերից հաւատարմացայ՝ արժանապատիւ Մելքիսեդեկ քահանայն ունէր իրաւունք վերոյբերեալ առիթները, մանաւանդ ժողովրդականաց հովուութեան անորոշութիւնն, ասացուածի առարկայ չի-

ներ. ըստ որում նախանձից յառաջացած ընկերական չկամութիւնն ամենայն մանրիկ դէպքերից մեծամեծ իրողութիւններ կարող էր յառաջ բերել. ինչ և իցէ, Գեկտեմբերի 25-ին ստացանք դերապատիւ Մակար սրբաղանից հեռագիր ի պատասխանի մեր նամակին՝ որով ծանուցանում է. «Ձեզ հաւատացած յանձնարարութիւնը շատ «կարեւոր է և կրեքէ Ձեզ պատիւ: Յանկալի էր և ինձ «տեսակցել Ձեզ հետ, բայց որովհետեւ ժամանակն չէ ներում, այս պատճառաւ փութացէք ուղղակի Պետերբուրգ: Աշխատեցէք դործել խոհականութեամբ և հանդարտութեամբ, և լինելով ճիշտ արտայայտող Սինոդի «զգացմանց՝ ձեռնարկուիլ մի միայն նորա Ձեզ տրուած «հրահանգներով: Աստուած թող օգնական լինի Ձեզ»: Առանց փոփոխելու մեր նախագիծը՝ նշանակած օրուայ առաւօտեան 10 ժամին թողինք Աստրախան: Դեռ ևս սահնակով կամ սայլերով չէին երթեւեկում գետի վերայով պաղի անհաստատութեան պատճառով, այլ ոտով: Անվտանգ երկիւղածութեամբ քայլերնիս փոխելով՝ յաջմէ և յահեկէ զգուշացողներ ունենալով, անփորձ, անօրինակ ոտք դրինք ալ տփի վերայ, մտանք փօշտային իջևան, ճանապարհային զգեստներ հագանք, ուղիորդներին հրաժեշտի ողջոյն կարգացինք և արդէն պատրաստի կառքի մէջ տեղաւորուեցանք: Ո՛վ ուղևորութիւն արած է, գիտէ՝ որ ամենից դժուար տանից դուրս գալն է, այնուհետեւ ոչ մի արգելք այնքան չէ ճնշում՝ մարդու, ժամ առ ժամ յառաջանում է, որքան և դանդաղ քայլերով լինի, և նպատակին մերձենում: Սակայն ինձ համար ոչ ծովային, ոչ երկաթուղիով և ոչ հասարակ փօշտայով զննեցները չունին իրենց ուշադրաւ տպաւորութիւն, այլ տանից դուրս գալն է հանդիստ, ընթացքը դժուարին, մանաւանդ երբ ընդ երկար լինի ճանապարհն և քանի մի օրեր տևէ:

Ձգիտեմ, ինչ տղայական միտք էր ինձ տիրել, անդադար իջևաններ համարելով, քողարք և գիւղեր անցնելով, օր և գիշերներ հաշուելով աշխատում էի Յունվարի առաջին օրը, վաղը ընդ առաւօտն, Կայսերական մայ-

րաքաղաք հասնել և ոչ մի հանգստութիւն չառած՝ եկեղեցի մտնել, սուրբ պատարագ տեսնել, զգեստաւորուիլ գոհացողական մաղթանք կատարել, դառնալ առ պանդուխտ հայազգիս և կաղանդի շնորհաւորէք խօսիլ, ինձ յանձն եղած դպրոցական դործի յաջողութիւնն հաւատացած էի թէ կախուած է նոր տարուայ սկզբում Արքայական տոհմի համար կատարած օրհներգութենէն: Այնքան յեղյեղեցի այս թեթեւ կարծիք՝ մինչև արժանապատիւ ուղեկցիս սկսաւ ձանձրութիւն դառնալ այն և ուր ուրեմն զուարճութիւն: Ո՛չ Յարիցին, ոչ Դրեաղի, ոչ Մոսկուայ՝ առաւել քան շոգեկառաց համար սահմանուած ժամանակ, մնալ չկամեցանք, ոչ որի հեռագրով ձանձրութիւն տալ յանձն չառինք: Թէ և ոչ առաւօտուն, բայց ընդ երեկս 9 ժամին, Յունվարի առաջին օրը միլիոնաւոր ելեքտրական, շլացնող ճրագարանների հոսանաց տակ հասանք Պետերբուրգ, և ուղղակի Դեմուտ անունով հիւրանոցում իջևանեցանք, որոյ խուլ առանձնասենեակներին չեն կարողանում հասնել փողոցային խլացուցիչ տղաղական կամ կառքերի դղրդիւն:

Դ.

Հետեւեալ օրը, Յունուարի 2-ին առաւօտեան ժամը 11-ին այցելութեան են գալիս մեզ մայրաքաղաքի Հայ հոգևորականք, յայտնում են՝ որ եկեղեցւոյ դաւթում յարմարաւոր կացարաններ չկային Ձեզ համար պատրաստելու, ըստ որում եկեղեցական կառավարութեան խորհրդոյ տնօրինութեամբ սենեակների տարեվճար վարձեր բարձրացած լինելով՝ դեռ աչնան օրերից դատարկացած են նորանք և ամբողջ ձմեռ վառուած չլինելով՝ բոլորովին անյարմար են բնակութեան համար, մանաւանդ որ և վայելուչ կահաւորութիւն չկայ նոցա մէջ: Յայտնում են դարձեալ՝ որ պայծառափայլ Իշխան Աբամելիք-Լազրեմն արդէն Սրբազան Սինոդից ստացած է յանձնարարական՝ Ձեր մասին պատշաճաւոր կացարան պատրաստելու և յանձնած է խորհրդի

անդամներին կարգադրելու, իսկ նոքա տակաւին նիստ չեն ունեցած, որպէս զի մի տնօրէնութիւն արած լինէին: Թէ և մեր կողմանէ ոչինչ հարց չէր տրուում բարեկրօն քահանայից մեր վերաբերութեամբ եղածների համար պատմել, բայց ծերունի Տէր Յովհաննիսի սիրելութիւնը բարեհաճում էր մեզ օտարութեան մէջ կարեկցութիւն ցոյց տալ: Յայտնում են նոյնպէս՝ որ Սրբազան Մակար Արքեպիսկոպոսից մեզ վերայ յատուկ դրութիւն կայ Հոգեւոր Կառավարութեան մէջ, բայց դրան բանալին պարօն գործավարի մօտ լինելով՝ չկարողացան բերել և յանձնել: Ուր ուրեմն երեկոյեան 10 ժամին ձեռքերնիս հասաւ այդ նամակն, որ գրուած է Դեկտեմբերի 28-ին և ունի այսպիսի բովանդակութիւն:

«Գերապատիւ Սուրբիս Եպիսկոպոսի Քրիստոսական ողջոյն: Յետ իրազեկ լինելոյ ի հեռագրոյդ զյանձնարարութենէ Սինդիկն Սրբոյ Էջմիածնի, արժան դատեցաք գրութեամբս այսուիկ հաղորդել Սրբազնութեան Ձերում զինչ ինչ պարագայս կարևորս գործողութեանց Ձերոց: Նախ ի խօսակցութիւնս Ձեր ընդ մեծաց և փոքունց, պարտիք բնաւ ամենին չցուցանել զգովամակութիւն ինչ ընդ Պետական կարգադրութիւնն, այլ գուն գործեսլիք ողորդական բանիւք և համոզողական խօսակցութեամբ ցուցանել թէ՛ որովհետեւ ի սղկբանէ անտի գրագրութիւնն ի մասին հոգեւոր և ծխական դպրոցաց եկեղեցեաց Հայոց եղեալք են ընդ մէջ հանգուցեալ Հայրապետին և զլիաւոր Կառավարութեան նախկին Փոխարքայութեան Կովկասու, «վասն որոյ Սինդիկն չվստահանայ միջամտել ի գործն վերապահեալ մի միայն Պատրիարք Կաթողիկոսի, այլ խնդրեալ է և այժմ ևս խնդրէ՝ թողուլ զայս խնդիր ցհաստատութիւն նորոյ Հայրապետի: Երկրորդ՝ Անձինք, առ որս խնդրէք տալ գիր յանձնարարութեան, գուցէ առ երկիւղի չյօժաբեցին յայտնապէս տեսաւորիլ ընդ Ձեզ. սակայն Ձեր հաւատն մեծ է և կենդանի, յայդպիսի դէպս ամենին «մի վհատիք, այլ գործեցէք հաստատամտութեամբ և յուսով առ Աստուած: Երրորդ՝ ջանացէք նախ ընդ Իշխան

«Դոնդուկովին տեսակցիլ և ապա ընդ Նախարարին Ներքին գործոց, որոյ Հոգեւոր գործոց Դեպարտամենտի Դիւրեկտօրն է Կնեազ Կանդակուզէն, այր բարի և խոնարհաւոր: Իսկ ընդ մերոց ազգայնոց պարտք են ի հարկէ տեսակցիլ և խօսակցել, ծանօթանալ և մտերմանալ: Զորքորդ՝ եթէ դէպ լիցի քարոզել յեկեղեցւոյ, բաւոյր լինի «յառաջնում նուագի ձեռնարկել ի բանն Առաքելոյն «յԱստուծոյ երկերսւք, զԹագաւորս պատուեցէք», և ի «վերայ հաւատարմութեան Հայոց պարծանօք խօսելով՝ «չարունակել զբանն ըստ աստուածատուր ձրիցդ: Եւ հինգերորդ՝ դրեցի գիր յանձնարարութեան առ գերագանց Կարապետն Եղեանց, զի առաքինի և ազգասէր անձն այն «օժանդակեսցէ Ձեզ ի խորհուրդս, ի բանս և ի գործս, այլ «գեր ի վերոյ քան զամէն Աստուած է՝ որոյ օժանդակութեան, օգկանութեան և հովանաւորութեան յանձն «արարեալ զՁեզ և զյաջողութիւն գործոյդ՝ մնամք ազօթարար»:

Յունուար ամսոյ 3-ին սկսանք այցելութիւններ, տեսնուեցանք Պայծառափայլ Իշխան Սիմէոն Դաւթեան Արաւիքի—Լազարեանցին, Բարձր գերագանց Յովհաննէս Դաւթեան Դեկլանեանցին, Պայծառափայլ Միխայէլ Ռոդիոնովիչ Կնեազ Կանդակուզէն, գրաֆ Սպերանսկիին, որին յայանեցինք Ներքին Գործոց Նախարարից տեսակցութիւն խնդրել մեզ համար, տեսնուեցանք նախարարաց օգնական Իւան Նիկոլայեւիչ Դուրնովսին, Անիչկինին, Վալկոնսկիին: Հետեալ օրն, վաղըաջ ընդ առաւօտ Կնեազ Կանդակուզէն այցելեց մեզ և ասաց, Նախարարը հիւանդութեան պատճառով Ձեզ չէ կարող ընդունել: Այս ժամանակ ծանուցինք Նորին Պայծառափայլութեան՝ որ սրբազան Սինդիկ յանձնարարութեամբ եկած լինելով՝ Նորին Վսեմութեան անուամբ ծրար ունինք. պէտք է տեսակցենք և յանձնենք: Նա պատշաճ տեսաւ այցելութեան գնալ Նախարարին ծրարը ձեռքի ունենալով՝ եթէ փոքր ինչ կազդուրուած կլինի և կընդունի, բարի. իսկ եթէ ոչ՝ գրութեան պահարանը հանդերձ այցատուածով կարելի է թողնել:

սենեկապետի մօտ և խնդրել յանձնելու ճամ պէտք էր։ Այցելուի դուրս գնալուց անմիջապէս յետոյ՝ փութացինք Ներքին Գործոց Նախարարի տուն։ Բարապանք ընդունեցին Նախասենեակ, յայտնեցին մեր գալտեան համար, պատասխան բերին հիւանդ է, չէ կարող ընդունել։ Թողինք այն տեղ Սինոդի գրութիւն մեր այցատուածի հետ և վերադարձանք։ Սոյն օրն մեք այցելութիւն տուինք մերազգի պարոններին՝ Կերականց Կարապետ Յարութիւնեան Եղեանցին, Մեծարգոյ Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանցին, Պրաֆեսոր Քերովբէ Տէր Պետրոսեան Պատկանեանցին, Լեոնիդէս Մազերովին և այլոց։ Սորա միւս օրն էր կարծեմ, գնացինք Պետրոս-Պողոս ամրոցն և ջերմեռանդազին յարգանաց հաւատեօք դրինք ծաղկեայ պսակ Նահատակ Թագաւորի դամբարանի վերայ, մտովի յիշատակելով աշխարհի որդւոց սխրագործ բարերարների երախտեացն ի տրիտուր չափած վարձատրութիւն և բերանով կարգալ համառօտ հոգեհանգստեան արարողութիւն, որոյ մասին Նովոստի լրագիր յետագայ տողերս տպագրեց իւր Ե-րդ համարումն։ «Հաղորդում են մեզ, որ Յունուարի 2-ին ժամանեց մայրաքաղաքս, ըստ յանձնարարութեան «Լուսաւորչական Հայոց սուրբ Էջմիածնի Սինոդին Աստուածախանայ վիճակի Հայոց Կառավարիչ Սրբազան Սուքիաս «Եպիսկոպոսն նոյն թեմի վիճակային Կոնսիստորիայի անդամ Մելքիսեդեկ քահանայ Քալանթարեանցի ուղեկցութեամբ։ Երեկեան օրը, Յունուարի 5-ին սրբազան «Հովուապետն իւր պաշտօնակցի հետ՝ ամենահպատակօրէն «հաւատարմութեան և խորին երախտագիտութեան զգացմունքներով լցուած առ Նահատակ Սրբայի յիշատակը, «դրին արուեստական ծաղիկներով հիւսուած մի շքեղ «պսակ Ազատարար Թագաւորի և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յատկական Խնամակալի գերեզմանի վերայ, և «ծունկ խոնարհելով իրենց անմոռաց Բարերարի շիրմին «յառաջ՝ իւրեանց ջերմեռանդ աղօթքն, ըստ ծիսի հայ-«րենի եկեղեցւոյ, վերառաքեցին առ Աստուած՝ ի լոյս եր-«եսաց հանգուցանել յաւերժացեալ Սրբայի սիրելի հոգին»։

Ինչպէս սրբազան Սինոդի պատուիրանագրութենէն և Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի հրահանգիչ թղթէն կտեսնուին՝ մեք պարտաւորուած էինք նախապէս ներկայանալ Կովկասեան Կառավարչապետ Իշխան Դանդուկով-Կորսակովին, նոյնպիսի պարտականութիւն դրաւ մեզ վերայ և Նորին Կերականցութիւն Կարապետ Եղեանց։ Փութացինք Նորին Պայծառափայլութեան կացարան, բայց նա բացակայած էր իւր կալուածք, այս պատճառաւ այցելեցինք նորա գլխաւոր Կառավարութեան Կառավարիչ գեներալ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ Շեպելեվին, սորան չկարողանալով պատահել՝ տանը չգտնուելուն առթիւ, վերադարձանք մեր հանգիստ և մի քանի օր սպասեցինք մինչև Ծննդեան և Մկրտութեան տօնի հանդիսագրութիւնը տւարտուին, և ապա շարունակենք մեր այցելութիւնը։ Եթէ չենք սխալում՝ այս հանդիսական տօներէց յետոյ էին՝ որ իւրեանց առանձին գործերով յայտնուեցան Պետերբուրգում՝ գերազնիւ պարոնայք՝ Կէորգ Եւանգուլեանց, Յովհաննէս Ստեփաննոսեան Խառիսեանց և Միքայէլ Սարգսեան Շահպարտեանց, որոնք թէ փոխադարձ տեսակցութեամբ սիրաշահում էին մեր պանդխտութիւն, և թէ հետաքրքրութեամբ ոգևորում էին մեզ երբէք չվհատիլ, ամենակերպ ձեռքէ գալիք աշխատութիւնը յանձն առնել, չնայելով՝ որ ամէն ոք՝ որոց կարողացել էինք հանդիպել՝ անհնարին էր համարած մեր խնդրանաց յարգութիւն գտնելն։

Մկրտութեան տօնի շնորհաւորութեամբ՝ երբ գեներալ Շեպելեւ կգտնուի լուսաւորութեան Նախարարի տան, մեր մասին խօսք կբացուի և ինք գովարարութիւն կյայտնէ մեր հետ տեսակցելուն՝ թարգման չունենալու պատճառաւ։ Իսկ այցելութիւն չվերադարձնելն անքաղաքավարութիւն կհամարի. այս վարանումէն նորան կազատէ բարձր գերականց Դելիանով՝ ասելով՝ որ մեք ունինք գերարժան թարգման։ Տակաւին նա մեզ այցելութիւն չտուած Յունուարի 9-ին արժանապատիւ Տէր Մելքիսեդեկ քահանային ուղարկեցինք նորա մօտ իմանալու՝ երբ ժամա-

նակ կունենայ մեզ ընդունելու և երբ կվերադառնայ Իշխան Կառավարչապետ: Սիրալիր ընդունելութիւն գտնելով քահանայն՝ պատասխան բերաւ, որ վաղիւն ուղիղ ժամ 10-ին առաւօտուն մեզ կսպասէ տանը և Իշխանի վերադարձի մասին կխօսի մեզ հետ տեսակցութեան ժամանակ: Միւս օրն, որոշուած միջոցին ներկայացանք Նորին Գերազանցութեան, որոյ հետ ունեցանք ընդ երկար տեսակցութիւն: Բարեկամք արդէն մեզ զգուշացրած էին՝ որքան կարելին է նորա հետ խօսիլ համարձակ և ամենայն նախանկատ կարծիքներ չթափուցանելով նորահաստատ դպրոցական հրահանգի գործադրութեան գծաւորութեանց մասին: Նախ և առաջ խօսեցանք սրբազան Սինոդի գծաւորին կացութեան համար ապագայ Հայրապետին տալիք պատասխանի մասին, ըստ որում՝ ուսումնարանական կառավարութեան գործ և հրահանգ ի սկզբանէ անտի և այսր գտնուում է Հայոց Կաթողիկոսաց ձեռքում, և ոչ ոք չունի վստահութիւն մտնել նոցա իրաւանց սահմանի մէջ: Ապա խօսեցանք այն անհրժեշտ վտանգների մասին՝ որոնք այդ հրահանգի գործադրութենէն պէտք էր յառաջանային. ըստ որում՝ պարտ ու պատշաճ դպրոցներ չլինելով բոլոր թեմական քաղաքներում, եկեղեցական Իշխանութեան միակ յոյսն է իւր միջնակարգ, դաւառային յաջորդական քաղաքներում գտնուած դպրոցներով եկեղեցական պաշտօնեաներ պատրաստել: Այլ որովհետեւ նոր օրէնսդրութիւն այդ ուսումնարաններ, իբրեւ ժողովրդական հաստատութիւնք, արքունի տեսչաց կառավարութեան է յանձնուած, որով զրկուում է հոգեւոր Տեսչութիւն իւր պարտք առ ազգ և եկեղեցի կատարելէն, ուրեմն կմնայ՝ նորան միայն ամենախոնարհ խնդիր, յետաձգել այս հրահանգի կատարումն ցհաստատութիւն ազգընտիր Հայրապետի, որոյ իրաւունք են միայն դառնալ առ իւր ընտրող ժողովուրդը հնար և գումար պահանջելու Ռուսաստանում գտնուած ամէն մի Հայոց վիճակում Սեմինարիայ բանալու և դորանց կանոնադրութիւնք կազմելու և առաջարկելու ի հաստատութիւն Թագաւոր Կայսեր, որպիսի գոր-

ծողութեանց Սինոդ չէ կարող ձեռնաձիգ լինել:

Նորին Գերազանցութիւն առաջին առարկութեան պատասխանելով՝ դպրոցական կառավարութիւն Սինոդի վարչական շրջանակէն դուրս չհամարեց, որովհետեւ այն սոսկ կրօնական խնդիր չէ, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Քահանայապետի եղական տնօրէնութեան պատկանի, և ոչ մի ժամանակ Կաթողիկոսի մահուանէ յետոյ ուսումնարանական ընթացք չեն կասած մինչև նորոյն ընտրութիւն, մանաւանդ որ Սինոդ ումանց դպրոցաց հոգաբարձութիւնք հաստատած ևս է: Առ երկրորդ առարկութիւն ասաց, որ քաղաքական իշխանութիւն միահաւասար պարտք ունի առ իւր ենթադրուած բոլոր ազգութիւնք ժամանակայամար կրթութիւն տալով նոցա և հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունք զարթուցանելով նոցա սրտից մէջ: Հայոց ժողովուրդ այլ հպատակ հասարակութիւններէն դուրս չէր կարող առանձնութիւն կազմել իւր դատարարակութիւն ինք մատակարարելով: Այդ հրամանին ենթարկուած է նոյն իսկ ռուս ժողովրդեան մտաւոր հրահանգութեան գործ:

Միմեանց պատճառաբերութեանց փոփոխակի պատասխանելով՝ հուսկ ուրեմն խօսք այն տեղ հասաւ, որ ասացի. Ձերդ Գերազանցութիւն անտարակոյս քաջազետ է և մերձաւորապէս վերահասու Կովկասեան ուսումնարան շրջանի տարեկան հաշուէտուութեանց, նոցա մէջ որքան և մթին գոյներով նկարագրուած լինին հայկական ծխական վարժարանաց կրթութեան գործում յառաջ բերած արդիւնք, սակայն և այնպէս բացերեակի կիսոստովանին ամէն միջնակարգ ուսումնական հաստատութեանց վարչութիւնք թէ՛ ուսման և վարուց համար բաշխուած բարձր թուանշաններ միշտ բաժին կլինին այն հայազգի ուսանողաց, որոնք ազգային ծխական վարժարաններէն ածանցուած են ի գիմնադրայ: Կը խոստովանին նոյնպէս՝ որ ներքին կարգապահութիւն, յիշխանաւորաց ակնածութիւն, առ բարերարս երախտագիտութիւն, ի նիստ ու կացս համեստութիւն՝ առաւելապէս Հայ հոգեւորական-

նութեան հովանաւորութեան ներքոյ կրթուած և տղայութիւննին անցուցած աշակերտաց կպատկանին: Ուրեմն՝ Հայոց եկեղեցական տեսչութիւն որքան արթնն է իւր ուսուցանելու Յիսուսական իրաւունք յառաջին դարուց քրիստոնէութեան ցայսօր անվթար պահպանելու մասին, նոյնքան բարեխիղճ է և երկրաւոր Թագաւորին հասանելի հաւատարիմ հպատակութեան ներշնչութիւնն աւանդելուն մէջ: Թողունք մէկ կողմ ընկերհաշտական կենցաղավարութեան համար ունեցած ամենօրէական խիստ հսկողութիւնը, մանկանց վերայ ի դպրոցս, դարգացելոց վերայ յեկեղեցիս: Այս իսկ է գլխաւոր առիթն, որ Ռուսաց օրհնաբանեալ Պետութեան ինքնակալը՝ յօրէ անտի էջմիածնի Մայր Աթոռոյ նոցա հովանաւորութեան ներքոյ անկանելոյն, ազատ ի ձեռս Հայրապետաց թողած են իւր եկեղեցւոյ սրբւոց հրահանգութիւնն: Ի թիւս այդ Կայսերաց և յաւերժական օրհնաբանութեան արժանի նահատակ Աղէքսանդր երկրորդ Վեհապետն դեռ 1874 թուականին իւր հրովարտակալ յանուն Նախարարի Ներքին Գործոց ընդ մէջ հանգուցեալ Գէորգ Կաթողիկոսի և Կովկասեան Փոխարքայութեան տեղի ունեցած տարածայնութիւնը, ժողովրդական ուսումնարանաց վերատեսչաց հսկողութեան վերաբերութեամբ Հայոց ուսումնարանաց մէջ—վերացոյց. բոլորովին ի ձեռս Հոգեւոր Իշխանութեան յանձնելով կրթութիւնը, ինչպէս և միջին դարերում անգամ եղած են:

Դուք հոգեւոր վարժարաններ մերձաւոր հսկողութիւնից մեկուսացնելով՝ ասաց Նորին Գերազանցութիւն, առաւել կասկածանք էք յարուցանում Ձեր ընթացից վերայ: Օրէնք միշտ փոփոխութեան ենթակայ է, 1874 թուականի ժողովրդական տեսչաց համար եղած հսկողութեան պարտուց բացատրութիւն է անցեալ տարուան Փետրուարի 16-ին Բարձրագոյն հաճութեամբ տրուած հրահանգն, զոր եկեղեցական վարչութիւն պարտի սրբութեամբ կատարել:

«Եկեղեցական ուսումնարաններ, ասացինք, երբէք չենք

ցանկացած, որ ամենակերպ հսկողութիւններէ դուրս լին. մեր պարժանքն է հաւատարիմ հպատակութիւն և համարձակ քրիստոնէական վարդապետութիւն ուսուցանելն. «Աստուծոյ երկրպագութիւն, Թագաւորի պատուադրութիւն», սակայն եթէ կան անձնաւորութիւնք՝ որոնք արգելք եղած են հսկողութեան, արդարութիւն կպահանջէ պատժել այն մասնաւորը և ոչ թէ նոցա յանցանաց պատիժ հասարակութեան վերայ տարածել: Այո, օրէնք միշտ փոփոխական են և այն այսպիսի ժամանակ. բայց Հոգեւոր Տեսչութեան համար վիշտ է, ինչու 1836 թուականի օրէնք, Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վարչութեան վերաբերութեամբ իւր շատ փոփոխութեան կարօտ թերութիւններով ցայսօր անյեղափոխ կմնայ. իսկ 1874 տարւոյն ծրագիր, առաւել մերձ ժամանակի գործ, նորոգութեան կկարօտի: Որովհետեւ հայկական դպրոցաց մէջ գործող ուսուցչաց և ուսանողաց ձեռք չէ տեսնուած, և հաւատով ենք չտեսնուի ևս, ոչ պայթող ուռմբ, ոչ քնասակար քաղաքական վարդապետութիւնը և ոչ արդար օրինաց դիմադրութիւնը, այս պատճառաւ ևս շատ դժուարին է համարուում դաստիարակութեան գործի Հոգեւոր Վարչութեան ձեռքից առնուիլն միջին դպրոցաց մէջ»:

Ամբողջ ժամ տեւեց մեր վիճաբանական տեսակցութիւն. քաղաքավարութեան պարտք զմեզ հարկադրեց այս առաջին անգամ բաւականանալ եղած խօսակցութեամբ. ոտք ելանք, խնդրեցինք Նորին բարեսրտութիւն առ Իշխան Կառավարչապետ այս գործոց մասին միջնորդ լինել և մեզ տեսակցութեան ժամանակ որոշել: Ասաց՝ Նորին Պայծառափայլութիւն ամօրոյս 13-ին իւր կալուածքից քաղաքս կվերադառնայ, Դուք ուղղակի երկուշաբթի օր, Յունուարի 14-ին առաւօտեան ժամ 11-ին, եկէք նորա կացարանն, սենեկապետ աստիճանաւոր Ձեզ կընդունի և կներկայացնէ. միայն խնդրեմ, առանց ակնածութեան, միևնոյն կերպով խօսիք և Իշխան Կառավարչապետի մօտ:

Վերադիր խօսակցութիւններ՝ իբրև հաւատարիմ հաշուատու, մի առ մի պատմեցինք մերազգի պարօններին,

մանաւանդ Գերազանց Եղեանցին, որը խրախուսեցին չկասիլ այդ ուղիղ ճանապարհից: Հասաւ ժամագիր օրն և բաղդաւորութիւն ունեցանք ներկայանալ Պայծառափայլ Իշխան Կորսակով-Դոնդուկովին՝ որոյ մօտ էր և պարօն Շեպելա: Առանց թողոյ մեզ առաջարկութիւնք առնել՝ սովորական ընդունելութեան ողջունից յետոյ, սկսաւ սպառնազին խղանակաւ խօսիլ. «Էջմիածնի Սինոդի դիտաւարութիւնն ինչ է, որ Պետական հրաման չէ կատարում: Քանիցս անգամ ես առաջադրեցի կատարել՝ անտի պատճառաբանութիւններ մէջ բերելով յետաձգեց. իսկ այժմս վեր է առել և Ձեզ՝ արտաքոյ կարգի դեպպանութեամբ, Նախարարի և Կայսեր մօտ է ուղարկել: Միթէ կարծուում է, որ Կայսերական հրամաններ չկատարելն իրաւունք են Հայոց Հոգևոր Տեսչութեան համար: Միթէ ամբողջ Հայ ժողովրդեան դաստիարակութեան գործ պէտք է գտնուի եկեղեցական վարչութեան ձեռք, ինչ է ուրեմն քաղաքական Իշխանութեան կոչումն և պարտք իւր հպատակաց վերաբերութեամբ: Եկեղեցւոյ համար պաշտօնեայք պատրաստելու բաւական են էջմիածնի ճեմարանն և բոլոր վիճակներում գտնուած դպրոցներն, իսկ լեզու և կրօն ուսուցանելու համար Հայոց մանկանց՝ գեռ շատ են երկգասեան և մի գասեան վարժարաններն: Դուք առաւել էք կամենում արտօնաւորուիլ դպրոցական գործում՝ քան զնոյն իսկ ուղղափառ հոգևորականութիւն: Ասացէք խընդրեմ, ինչ իրաւունքով Հայոց եկեղեցական Իշխանութիւն արքունի միջնակարգ ուսումնարաններին հաւասար դասընթացքով օրիորդական դպրոցներ է պահպանում, վանուհի և կուսանք է կամենում պատրաստել նորանցից: Այս բաւական չէ, այլ Հոգևոր Վարչութիւն կամենում է՝ որ իւր ուսումնական շրջանն բոլորովիմբ անթափանցելի մնայ լուսաւորութեան Նախարարի վերահայեցող ատիճանաւորաց և քաղաքական հսկող պաշտօնատարաց համար: Այսպիսի կամայականութիւնները վերջ ի վերջոյ բանն այն տեղը կհասցնեն, որ Կառավարութիւնը բոլոր Հոգևոր դպրոցներ կփակէ, ինչ պէտք է անէք այն ժա-

մանակ: Գիտեմ, պէտք է Կոստանդնուպօլսոյ ազգային լրագիրներին մէջ տպագրուին բողոքներ, տպագրուին և քանի մի եւրոպական քաղաքների պարբերական թերթերում տրտունջներ: Թերևս գտնուին և Ռուսաստանի մէջ խմբագրութիւններ, որոնք յանձն առնեն հիւրընկալել իւրեանց հրատարակութեանց մէջ քանի մի յօդուածներ այդ մասին: Սակայն ինչ օգուտ դորանցից, այդ առ առաւելն կտեսէ քանի մի ամիս, այնուհետև Հայ ժողովուրդ՝ որ այնքան ուսման և դաստիարակութեան պէտք իւր որդւոց համար զգացած է, գունդագունդ պէտք է դիմէ քաղաքական Իշխանութեան և թախանձէ՝ իւր հաշուով ուսումնարաններ բանալ և ժողովրդական Արքունի տեսուչների հսկողութեան ներքոյ կառավարել: Իսկ Հոգևոր Իշխանութիւն պէտք է կորցնէ իւր այն վսեմ նշանակութիւնը ժողովրդեան աչքում՝ զորս ունէր կրթելով նորա երկսեռի դաւակունքը»:

«Ձերդ Պայծառափայլութիւն, ասացինք, սրբազան Սինոդ ուրիշ ոչ այլ ինչ դիտումն չունի Կայսերական հաւանութեամբ հրատարակուած հրահանգի գործադրութիւն ցայս վայր յետաձգելով՝ քան զայն աղերսներ, զորս կրկնած է առ Ձեզ և այժմս մեղնով կթախանձէ, այսինքն ապագայ պատասխանատուութիւնից աղատել իւր անգամներ, ըստ որում Կաթողիկոսին վերապահուած է ուսումնարանաց կառավարութիւն: Զիս ուղարկած է Հոգևոր Իշխանութիւն յատկապէս Ձեր Պայծառափայլութեան մօտ՝ գիտենալով որ Տփլիս չէք, այլ մայրաքաղաքումս, հարկադրուեցայ այստեղ գալ: Եթէ Դուք չնորհ կանէք քանիցս առ Ձեզ կրկնուած խնդիրն առաջարկել ի բարեհաճ տնօրէնութիւն Նախարարին՝ ինչպէս Սինոդի սրբազան անդամոց սուրբ զգացումներն է և խորին հաւատարիմ հպատակութեան մեծարանք, յոյս ունիմ որ կյարգուի Ձեր միջնորդութիւն և Հայ հոգևորականութիւն իւր ներկայ անելանելի դրութիւնից կազատուի: Հայոց Հոգևոր Իշխանութիւն երբէք ամբարշտած չէ օրինաւոր Իշխանութեանց, անգամ և լինին նոքա հեթանոս, կանոնաւոր

հրամաններն անգործ թողուլ. այդ իւր բարձր կոչման և նուիրական պարտականութեանց՝ որ է հնազանդութիւն, հիմնովին հակառակ է: Հայազգի հասարակութեան կըրթութեան գործ ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան ցայսօր բացառապէս Հայ հոգեւորականութեան ձեռքն է եղած, մինչև իսկ իւր քաղաքական անկախութիւն ունեցած ժամանակներ: Սորանց վկայք են մեր ամբողջ գրականութիւն՝ որ կրօնական-բարոյական ուղղութիւն ունի. վկայք են աստուածահաճոյ վանական հաստատութիւնք, որոնք համանգամայն ուսումնաւայրեր են եղած. վկայք են և վաղադարենի աւուրց հետէ և այսօր անկապաւելի Հայոց կաթողիկոսաց ձեռք եղած ամեն իշխող ազգերէ տրուած արտօնութիւնք: Հայոց սուրբ եկեղեցին ուրիշ նպատակ չունի ժողովրդեան կրթութեան գործում, քան որ ունի նոյն ինքն կառավարութիւն, ինչպէս լիովին խօսած եմ նորին գերազանցութեան, (ակնարկելով Շիպելին): Արդարեւ, էջմիածնի ձեմարան և Սեմիարիաներ բաւական կլինին եկեղեցականներ պատրաստելու: Բայց ցաւալին այն է՝ որ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ երկու Սեմիարիայ միայն կայ. Տիբիսում՝ Ներսիսեան դպրանոց, իսկ Նոր Նախիջևանում Բեսսարաբիոյ վիճակի Սեմիարիան, որ նորերս բացուած լինելով՝ դեռ կազմակերպուած չէ. իսկ սոքա երկուսն հազարաւոր հոգեւորականներ հասուցանել ազգի ներկայ պահանջին համաձայն կարող չեն: Հայոց հոգեւորականութիւնն ոչ միայն ուղղափառ եկեղեցականութենէն առաւել պահանջ ունի՝ անկախ հոգեւոր վարժարաններ ունենալու գործում, այլ շատ ուրախ կլինի՝ եթէ նորանց շնորհուած արտօնութիւն տարածուի և իւր դպրոցաց վերայ: Արդարեւ, վանուհիք և կուսանք չէ պատրաստում հոգեւոր իշխանութիւնը, բայց միանգամ երկնաւոր Վարդապետից և երկրաւոր իշխանաւորներից ուսուցանելու իրաւասութիւն ստանալով՝ չէր կարող կըրթութեան և դաստիարակութեան շնորհաց սեղան միմիայն տղայոց առաջ բանալ և աղջկանց զրկել. այս պատճառաւ է, որ օրիորդական դպրոցներ ևս բացած է: Ժո-

ղովրդեան կրթութեան գործում միահաւասար նշանակութիւն ունին հօր և մօր ազգեցութիւնը իւրեանց զաւակաց վերայ, միակողմանի կլինի եկեղեցական Տեսչութեան հաւատարիմ հպատակներ և քաղաքացիներ պատրաստելու աշխատութիւն, եթէ աղջկանց ուսում տալուց հրաժարուի: Իրաւունք՝ զոր եկեղեցական իշխանութիւնն ունեցած է ութերորդ դարէն ի վեր, հասուցանելով անգամ կին հեղինակներ, եկեղեցական սրտաշարժ բանաստեղծական երգերի և ընդօրինակողներ Աստուածաշունչ սրբազան մատենից: Երբէք և երբէք հսկողութիւնից չէ խորշած Հայոց դպրոցական վարչութիւն և ամէն ժամանակ պահանջուած հաշիւներ ճշտութեամբ մատուցուած են հարկաւոր իշխանութեանց: Եթէ մասնաւոր զանցառութիւնք կան, նոքա ընդհանուր կերպարանք ստանալ չեն կարող, այլ պատշաճ միջոցներով կուղղուին: Ի վերջոյ՝ Հայոց եկեղեցական իշխանութեան բարոյական նշանակութիւն ժողովրդեան մօտ պակասեցնելով՝ քաղաքական իշխանութիւնն առաւել վաստակ չէ կարող ունենալ, ըստ որում նոյն է ազգեցութիւնն՝ բարոյական լինի այն կամ նիւթական. և սորա պտուղ ու արդիւնք սկսում է տեսնել ֆրանսիական Հասարակապետութիւնն:

Ամենայն առարկութեանց վախճան տրուեցաւ, երբ խնդրեցինք նորին Պայծառափայլութիւնից միջնորդել ուր հարկն է Ռուսաց հոգեւորականութեան տրուած ուսումնարանական հրահանգը տարածուի և Հայոց վարժարանաց վերայ: Թղթով դիմել առաջարկեց մեզ և արձակուեցանք: Չմտանանք ասել, որ բոլոր խօսակցութեան միջոցին Շեպել և ներկայ գտնուելով և իւր հետ ունեցած խորհրդակցութիւնը ըստ զլիաւոր մասանց կրկնուեցան:

Ե.

Այստեղ ամենայն հարազատութեամբ մէջ բերենք մեր նամակ առ ամենապատիւ Տէր Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոս՝ ուղղուած ի 19 Յունուարի, ապա նոյն թիւ

Իշխան Կառավարչապետին յանձնած գործերն և ի 22 նոյն ամսոյ թուահամարաւ 2 յանուն Սրբազան Սինոդին մատուցած յայտարարութիւն, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք կարող լինի զուգակշիռ կազմել մեր գործողութեան և հաշուետուութեան վերաբերութեամբ:

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր, Որպէս հեռագրաւ արդէն ծանուցի՝ հասին ի ձեռս հեռագիր Ձեր և հրահանգիչ գործիւն, Որքան հնար է ճշդիմ չեղանել ընդ սահման յանձնարութեանց Սինոդի: Երկիցս խօսեցայ յեկեղեցւոյ, յաւուր Զորահետաց և Անուանակոչութեան Տեառն, զգուշաւոր բանիւք: Ընդ մերաշգեաց բազմաց տեսակեցեցայ, այլ սատար գործոյն կայ գերազանց եղեանց, արգարեւ այլ խոհական, ազգասէր և անաչառ: Պատճառաւ բացակայութեան Կառավարչապետին Կովկասու ի կալուածքս իւր՝ տեսակցեցայ ընդ նախարարին լուսաւորութեան և իւրոց օգնականաց, ընդ Իշխան Արամելիք — Լազրեւի, ընդ Կանգակուզենի և այլոց, ամենեքին սղբա անհնարին համարեցան զյետաձգութիւն գործողութեան հրահանգին: Ի 14 ամսոյս տեսակցեցայ ընդ Իշխան Կորսակով — «Դոնդուկովի՝ որ յետ ընդ երկար բանից խօստացաւ միջնորդել առ նախարար ներքին գործոց վասն տարածանեալոյ ի վերայ հոգեւորականութեան Հայոց զիրաւունս՝ «տուեալս եկեղեցականաց Ռուսաց ի մասն ազատ վարչութեան ծխական վարժարանաց, ի մի և նոյն ժամանակ ի անհնարին ճանաչելով զգործ յետաձգութեան Կայսերական հրահանգացն կատարման: Այսօր ունիմ յայս «միտս ներկայացուցանել նորին Պայծառափայլութեան զլինդրագիր, տեսցուք զինչ յաջողեցին երկինք»:

«Ողորմած Տէր,

«Իսխան Աղէքսանդր Միխայելովիչ:

«Հայոց Գրիգորեան Սինոդն Էջմիածնի եղ յիմ վերայ զպարտականութիւն միջնորդել առաջի Բարձրագոյն

«Կառավարութեան յաղագս տնօրէնութեան, որպէս զի ճնորդ կանոնադրութիւնք եկեղեցական — Հայոց ծխական «դպրոցաց գործադրեցին զինի ընտրութեան Ծայրագոյն «Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ստանձնելոյ ճնորին Սրբութեան զկատարումն պաշտաման: Քանզի ըստ «սովորութեան և աւանդութեանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, դարաւոր ժամանակօք սրբագործելոց, ձեռնարկել թի հոգեւոր և ի բարոյական լուսաւորութիւն հօտին՝ սեփական է Դիւոյն եկեղեցւոյ, որպէս քաջայայտ է այդ Կառավարութեան ի գրադրութենէ ամացն անցելոց՝ ըստ «այսմ առարկայի:

«Սինոդն Էջմիածնի, զգածեալ ամենահաւատարիմ հպատակութեան զգացմամբ, վարկաւ ինքեան ի պարտականութիւն ի կիրարկանել զայս միջնորդութիւն՝ գորով «յայնմ համոզման, զի Ամենաբարեպաշտ Թագաւոր Կայսերն, Բարձր Հովանաւորն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, «նչ ունի պահանջել ի պաշտօնէից նորին զպարտազանցութիւն առաջի սուրբ եկեղեցւոյ և զսեփականումն ինքեանց «նչ պատկանեալ, ըստ եկեղեցական կանոնաց, իրաւասութեան: Յետաձգութիւն գործադրութեան վերայիշեալ կանոնադրութեան տեսնոց է «նչ ընդ երկար, որովհետեւ ընտրութիւն Ծայրագոյն Պատրիարքի լինելոց է զինի քանի «մի ամսոց, և «նչ կարէ ունիլ զն և իցէ գործնական անյարձմարութիւնս: քանզի տարին ուսումնական արդէն մօտի «յաւարտ և աստիճանաւորք ուսումնական Տեսչութեան «անարդել յայց եղանկն մերոց դպրոցաց և ընտելանան, «որպէս ընդ կարգաց եղելաց ի նոսին, նոյնպէս և ընդ «ուսանողացն յառաջադիմութեան:

«Ի բարեհաճ ուշադրութեան յայս միջնորդութիւն «եկեղեցին Հայաստանեայց և բոլոր բազմութիւ մանկունք ճնորին, բնակեալք ի Ռուսիայ և յարտասահմանի, տեսանել ունին զնոր իմն առհաւատչեայ Կայսերականն առ «նոսա սղորմութեան»:

«Եթէ ի կազմելն զյիշեալ կանոնադրութիւնն, հարցեալ լինէին կարծիք կամ գմնէ, բացատրութիւն Սինո-

«դի ըստ տարակուսանացն, որոց հետեանք են կանոնա-
գրութիւնքն այնորիկ, ուրեմն Սինոդն կարէր ունիլ թե-
րեւս զմիջոց զառաջ առնելոյ ներկայ դժուարութեանց
չիւրումն ժամանակի և առաջարկել զհաւաստիս յայնմ՝
«թէ Հոգեւորականութիւնն Հայոց կայ որպէս զդէտ ու-
սումնարանաց իւրոց. անքուն աչօք պահպանէ զնոսա ի
եներջնականէ ժամանակակից մոլար վարդապետութեանց
և և ջան ի դործ արկանէ ի տարածումն գիտութեան Պե-
տական լեզուի, համաձայն ձգտողութեան բնակչաց և
ըստ չափու տեղական միջոցաց, և թէ՛ պակասումն ազ-
գեցութեան նորին ի վերայ դպրոցի դիւրացուցէ զմուտ
«ի նոյն այնպիսի ազգեցութեանց, որք միօրինակ թշնամի
հանդիսանան եկեղեցական և Պետական շահուց, անոն-
«ջրբաւտ յինքեանս շաղկապելոց և միշտ համամիտ և հա-
մակարիք երևելոց միմեանց»:

«Ի մասին արարեալն ինձ ցուցման, յակն յանդիման
«բացատրութեան, թէ Հոգեւոր Վարչութիւնն Հայոց ձգտի
«սեփականել ինքեան զիրաւունս, որովք ոչ շահի անգամ
«և Ուղղափառ եկեղեցին, պարտ անձինս համարիմ՝ բա-
«ցատրել թէ՛ ի բաղդատելն զկանոնս յաղագս Հոգեւոր—
«Ծխական դպրոցաց Հայոց ընդ Բարձրագոյն հաստատե-
«ցելոց, ի 13 Յունիսի անցելոյ 1884 ամի, կանոնաց վասն
«Հոգեւոր—Ծխական դպրոցաց Ուղղափառաց, արտայայ-
«տի, զի եկեղեցին Հայաստանեայց, ունելով զնոյն կոչումն
«և ձգտելով ի նոյն Բարձրագոյն խնդիր, գտանի ըստ բա-
«ւականին յանձուկ դրութեան ի կատարումն նպատակի,
«ցուցելոյ յերկնաւոր վարդապետէն իւրմէ, այն ինչ կա-
«նոնադրութիւնքն վասն Ծխական դպրոցաց Ուղղափառաց
«լիամասն համաձայն գտանին ընդ կարգաց և աւանդու-
«թեանց Արեւելեան եկեղեցւոյ, յորում սակի գտանի և
«եկեղեցին Հայաստանեայց, և թէ կանոնադրութիւնն վասն
«դպրոցացն Հայոց տեսանի այնու չափով և յայնմ իսկա-
«պէս անհամաձայն ընդ կանոնաց եկեղեցւոյ, որով չափով և
«յորս նոքին անհամաձայն գտանին ընդ կանոնաց, Բարձրա-
«գոյն հաստատելոց, վասն ծխական դպրոցաց Ուղղափառաց»:

«Ըստ իմումս կարծեաց, կիրառութիւն այսոցիկ կանո-
նաց և ի ծխական դպրոցսն Հայոց առաւել համապա-
տասխան գտանէր թերեւս, կարեաց և պիտոյից Հայաս-
տանեայց եկեղեցւոյ և անդորրէր զմիտս Հայոց, ամբո-
ւիւնելոց այսօր մերժմամբ իրաւանց եկեղեցւոյ իւրեանց,
«զկանոնս որոյ նոքա պահպանեցին յընթացս դարուց գնով
«մարտիրոսական անձնագոհութեան. մինչև Տէր Աստուած
«լուաւ աղօթից նոցա և արժանի արար բաղդի՝ լինիլ
«քաղաքացի Քրիստոնեայ Պետութեան, վասն ծաղկման և
«բարգաւաճութեան որպիսւոյն աղօթեն անդագար և
«ի պաշտպանութիւն որոյ չինային ոչ զգոյս և ոչ զկեանս»:
«Ճշմարիտ յարգանք և կատարեալ անձնանուիրու-
«թեամբ ունիմ շնորհ լինել՝ Զերդ Պայծառափայլութեան
«հեղամիտ աղօթարար առ Աստուած»:

«Սրբազան Սինոդդ գրութեամբ Կառավարչական Մա-
սին իւրոյ՝ յ3 Դեկտեմբերի անցեալ 1884 ամի թուահա-
մարաւ 3342, եդ յիմ վերայ զսուրբ պարտականութիւն՝
«սիւթալ հասանել ի Սանկտպետերբուրգ և տեսաւորեալ
«ընդ Կառավարչապետին Կովկասու՝ Իշխան Կորսակով—
«Ռոդուկովի, հայցել զմիջնորդութիւն Նորին առ Տէր Նա-
«խարար Ներքին գործոց, կամ առ Ամենաողորմած Կայսրն
«համայն Ռուսիոյ՝ յաղագս թէ ոչ իսպառ դադարեցուցա-
«նելոյ, գէթ յետաձգելոյ ցընտրութիւն և հաստատութիւն
«Կաթողիկոսի Ազգիս Հայոց զգործադրութիւն հրահան-
«գաց վարչութեան ազգային դպրոցաց մերոց, ի հակառակ
«զդէպս չմիջամտելոյ Նորին Պայծառափայլութեան յայս
«գործ՝ յանձն լինէր ինձ ներկայանալ Տեսուն Նախարա-
«րին Ներքին գործոց, անգամ և Օգոստոսիառ Թագաւո-
«րին, և թախանձելոյ զնոյն շնորհ»:

«Փութացեալ ի կատարումն վերոյգրեալ վսեմ յանձ-
նարարութեան՝ ի 26 անցեալ Դեկտեմբերի մեկնեցայ
«յԱստրախանայ և ի 1-ն այսր Յունուարի հասի ի Մայրա-
«քաղաքս Տեսեալ աստանօր, զի Իշխան Կառավարչապետն
«բացակայեալ է ի կալուածս իւր՝ օգտեցայ պատեհին և
«եղի ի տեսութիւն Նախարարի լուսաւորութեան, Օգնա-

«Կանի նորին և կառավարչի դիւանատանն, մօտ առ Օգ-
նական Նախարարին ներքին գործոց և առ Կառավարիչ
«դիւանատան նորին, հասուցանելով զծրար գրութեան
«Նորին առ Պայծառափայլ Կոմս Տոլստոյն, տեսաւորեցայ
«ընդ նշանաւորս ի մերադնէից և ընդ կառավարչի Դի-
ւանատան Իշխան Կորսակով-Դոնդուկովի: Սորա ամե-
«նեքին ընդ տեղեկանալն զպատճառէ առաքելութեանս՝
«որոշակի և հասու բանիւք արարին զպատասխանի, «յան-
«հընարիցն է զկայսերական հրաման թողուլ երբէք անկա-
«տար, կամ յետաձգել ցընտրութիւն և հաստատութիւն
«Հայրապետի Ազգիս:»

Անցին ի վերայ աւուրք շաբաթուց երկու, վերա-
«գարձաւ ի քաղաք այսօր Նորին Պայծառափայլութիւնն
«Կորսակով-Դոնդուկով, ի 14 ամսոյս ընկալեալ եղէ ի
«նմանէ և պատաղեալ լընդերկար խօսս բացատրութեանց
«և խնդրանաց՝ «նր ուրեմն առ ի ըերանոյ Նորին զխոս-
«տումն առ ի միջնորդել առաջի Տեառն Նախարարին
«Ներքին Գործոց, որպէս վասն յետաձգելոյ զգործադրու-
«թիւն նորոց հրահանգաց, նոյնպէս և տարածանելոյ ի վե-
«րայ մերոց ծխական վարժարանաց զիրաւունս ամենեկմբ
«համանման արտօնութեանցն՝ շնորհեալ հոգևորականու-
«թեանն Ռուսաց Բարձրագոյն հաճութեամբ ի 13 Յունիսի
«անցեալ 1884 ամի, որ հրատարակեալն է ի հաւաքածուի
«օրինաց և կարգադրութեանց Կառավարութեանն ի 25
«Սեպտեմբերի այնր ամի ընդ համարաւ 100: Ուստի և
«առանց ժամկորոյս լինելոյ ի 19 սորին մատուցի Նորին
«Պայծառափայլութեան զնամակաձև խնդիր՝ զորոյ օրինակն
«ընդ այսմիկ, հանդերձ հայացին թարգմանութեամբ, շնորհ
«ունիմ՝ մատուցանել ի բարենկատողութիւն Տեառց Ատե-
«նակալաց Սրբազան Սինոդիդ:»

Մասնաւոր եղանակաւ տեղեկանալով՝ որ իշխան Կա-
ռավարչապետ մեր իրեն մատուցած նամակաձև խնդրա-
գիրն՝ Յունվարի 21-ին ընդ համարաւ 102, առաջարկած
է Լուսաւորութեան Նախարարին իւր որոշումն տալու այն
մասին, նոյն ամսոյ 25-ին պաշտաւորութիւն համարեցի

պատճառաբերութիւններով յետաձգել:»
Երրորդ անգամ ներկայանալ Նորին Բարձր Գերագանցու-
թեան և թախանձագին հայցել իւր հզօր միջնորդութիւն
այս ազգային ամենակարեւոր, ամենակենսական խնդրոյն
մէջ: Այս տեսակցութիւն առաւել քան զառաջինս խորհր-
դական կերպարանք ստացաւ: Բարձր Գերագանցն ինքնին
գուներ զդուշութեամբ վերայ բերաւ և մտահոգութեամբ
նստելով բաղձոցի վերայ՝ իւր մօտ հրաւիրեց զմեզ և ցան-
կացաւ մանրամասնութեամբ լսել մեղանից այն նախատե-
սանելի վտանգներ՝ որոնք կարող են յառաջ գալ նոր հրահան-
գի գործադրութենէն մեր դպրոցական շրջանին մէջ: Որով-
հետեւ մեք համոզուեցանք ճանաչել Լուսաւորութեան Տէր
Նախարարին իբրեւ բարի քրիստոնեայ, գիտակից, ազգեցիկ
Պետական գործող և ճրմարիտ զգացմունքով Հայ մարդ,
վասն որոյ ամենայն վստահութեամբ խօսեցանք յետագայք:

«Առաջին և մեծ վտանգ այդ հրահանգի գործադրու-
թեան այն է՝ որ ամենայն ուսման մատակարարութեան
հսկողութիւն, բաց ի կրօնից, Լուսաւորութեան պաշտօ-
նեաներին է հաւատացուած բոլոր դպրոցաց մէջ: Ինչպէս
արդէն յայտնի է, տակաւին Պետութեան սրտ տնօրէնու-
թեամբ ընդունուած չէ ամէն այլալեզու հպատակ ազգաց
և ժողովրդոց մէջ քաղաքական աստիճանաւորք լինին բա-
ցառապէս նոյն ցեղերից՝ որոնք գիտենալով նոցա բար-
բառ կարողանան օրինաց և կանոնաց բուն հոգին նոցա
հասկացնել, նոցա արդարացի պահանջներին վերահասու
լինել առանց թարգմանի, որոնք երեմն կորուստ են պատ-
ճառում, և խաղաղ հոգւով կառավարել նորանց: Այդպէս
է ըստ մեծի մասին և դատաստանական ծառայողների
վերաբերութեամբ, որոնք ուսազգիներ լինելով՝ չգիտեն
տեղական լեզուներ և երկրորդ անձնաւորութեան միջոցաւ
են տեղեկանում գործողութեանց որպիսութեան: Այսպէս
անշուշտ լինելով և Լուսաւորութեան շրջանում գործող-
ներ՝ տարակոյս չկայ, որ չեն կարողանալ պարտ ու պատ-
շաճ կերպով հսկել առարկայից և լեզուաց դասաւանդու-
թեանց եղանակին և չափին, ուսուցչաց և ուսանողաց

ընդունակութեանց և աշխատանաց. սորանից կյառաջանայ անվերջ տարակուսութիւն, անբաւականութիւն և գանգատներ, մինչև վերջի վերջոյ յառաջ կգայ—հարց առարկայից և լեզուաց դասախօսութիւնք ուսմական լեզուով լինելու, որ Ազգային լեզուի ուսման մահաբեր հարուած կտայ»:

«Երկրորդ վտանգն է՝ որ եկեղեցական արդեանց հաշուով պահպանուող միջակ կարգի, պրոգրիսնագիական դասընթացքով, վարժարաններ ճանաչուելով իբրև ժողովրդական՝ բոլորովին կենթադրուին շրջանների վերատեսչաց և ուսմանց ծրագրով ահագին փոփոխութիւններ կրելով՝ այլ ևս ընդունակ չեն լինիլ տալ Հոգևոր Տեսչութեան եկեղեցական պաշտօնեայք: Ուրեմն՝ Հոգևորական Վարչութիւն կորցնելով վիճակային ուսումնարաններ, միևնոյն ժամանակ կորցնում է և իւր Տեսչութեան տակ գտնուած դրամներ, որովք կարող կլինէր հիմնել իւրաքանչիւր Առաջնորդական թեմում Դպրանոցներ, ըստ որում Բարձրագոյն կարգադրութեան—պոլիտենիայի—տրամադրութեամբ՝ եկեղեցական դոմարներ միաժամանակ պատկանում են հաւասարաբար և՛ Հոգևոր Իշխանութեան և՛ ժողովրդեան: Այսպիսի անորոշ կացութիւն ևս՝ առանց անբաւականութիւններ յառաջ բերելու Հայ Հոգևորականութեան մէջ, կարող չէ տեսական լինել»:

«Երրորդ՝ հրահանգի ճշգիւ գործադրութիւն յառաջ կբերէ բոլոր առարկայից և Հայոց լեզուի հայազգի ուսուցիչներին հարկադրութիւն՝ ունենալ օրինաւոր քննութեամբ ստացուած վկայութիւնք վարժապետական կոչման մասին. այն ինչ նոքա բաւականին դժուարութեամբ պէտք է կարողանան զայնս ձեռք բերել: Եւ որովհետեւ այժմեան մեր ուսուցիչք մեծաւ մասամբ ներսիսեան դպրանոցի և էջմիածնի ձեմարանի սաներ են, ուստի և նոցա կրկնաբըննութեանց ենթարկելը կարող է բերել և վտանգ այդ հաստատութեանց բարոյական նշանակութեանն ժողովրդեան առաջ: Ուրեմն, եթէ հրահանգի գլխաւոր դիտումն է Ռուսաց լեզուի, Ռուսաստանի պատմութեան և աշխարհ-

հայկական վարժարաններում, առաւել բանաւոր է այդ առարկայից շաբաթական դասուց թիւ, ձեռնարկ, չափ ուսման և վարժապետք իրենք իսկ, շրջանական Արքունի տեսուչք, նշանակեն և անձամբ հսկեն: Կարծում ենք, այսպիսի մերձաւոր հսկողութեամբ Հոգևոր Տեսչութիւնն առաւել արդարանայ, թէ ըստ մարթելոյն խնամ է տարուած միշտ և ամէն ուսումնարանում վերոյիշեալ առարկայից և լեզուի արդիւնական ուսուցման համար»:

«Չորրորդ՝ Ռուսիոյ Պետութեան և իւր օրինաց հաւանութեամբ Հայոց ժողովուրդ ճանաչուած է մի առանձին Քրիստոնեոյ Ազգութիւն, որ ունի իւր որոշ Վարչութիւն և դորա միակ Գլուխ և Կառավար է սուրբ Էջմիածնի Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոս, որոյ մահուամբ այսօր այդ հայկական համայնք անգլուխ է և անիշխան. որովհետեւ մինչև այսօր բոլոր Պետական կարգադրութիւններ մեր եկեղեցական խնդրոց մասին Սրբազնագոյն Հայրապետի միջոցաւ են հաղորդուած Հայոց հասարակութեան ի գործադրութիւն, վասն որոյ առաւել բանաւոր կլինէր այդ հրահանգի գործադրութիւն թողուլ ցընտրութիւն և հաստատութիւն Կաթողիկոսի: Այսպիսի անգլուխ ժամանակում դպրոցաց կառավարութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւն մտցնելն մեզ կասկածաւորութեան է տանում, իբր թէ բարոյական մրցման մեր հրամանատար ընկած լինելով՝ զինադադարի առաջարկութիւն դիմաժարտի կողմանէ չէ ընդունուում: Ձեզ դիմում եմ իբրև Պետական ազգեցիկ Պաշտօնէի և իբրև ճշմարիտ զգացմունքով Հայ մարդու գործադրեցէք Ձեր յարգելի միջնորդութիւն Սինոդի անդամոց ապագայ պատասխանատուութեանէն թէ պատմութեան, թէ ազգի և թէ Կաթողիկոսի առաջ, փրկել, որով յաւիտեան կպարտաւորէք զիս և զՀոգևորականութիւն Հայոց»:

Նորին Բարձր Գերազանցութիւն հակիրճ խօսքերով պատասխանեց. «Կայսերական հաւանութեամբ հրատարակուած օրէնք չէ կարող օգոյ մէջ կախուած մնալ և սպասել Կաթողիկոսական ընտրութեան: Մօտենում է տարին

լրանալու այդ հրանդի հաստատութեան օրից, Դուք ունեցաք Պատրիարքի ընտրութիւն, ո՞վ է երաշխաւոր՝ որ այնպիսի մի սխալ, անյաջող ընտրութիւն եւ չկատարուի, ուրեմն՝ մինչև որ ժամանակ յետաձգուի այդ հրահանգին գործադրութիւն։ Սինոդի բռնած դիրք իրեն չէ կարող արդարացնել օրէնսդրութեան մօտ, որովհետեւ դպրոցների համար սահմանուած հսկողութիւն չընդունելն ծանր հետեւանքներ կարող է ունենալ։ Ուսուցչաց ընդունակութիւն որոնելն ամէն տեղ յարգուած է. ուստի պէտք է էջմիածնի ձեւաբանի և Տփլիսի Ներսիսեան դպրանոցի վարչութիւնը աշխատեն այնպիսի յաջող դրից մէջ դնել այդ ուսումնաւարք՝ որ իրենց բարձր կոչման և միակ նշանակութեան համաձայն, ուսեալ եկեղեցականներ և ուսուցիչներ արտադրեն։ Ամենայն առաջնորդական վիճակում թեմական դպրանոց ունենալու մասին՝ Հոգեւոր Բարձրագոյն Իշխանութիւն շատ վաղուց պէտք է ուշադրութիւն դարձուցանէր։ Եթէ պակասում են նրան նիւթական միջոցներ՝ կարելին էր պարտաւարտաց ճանապարհու այդ խնդիր առաջարկել ուր հարկն է։ Դալով լուսաւորութեան հսկող աստիճանաւորների տեղական լեզուներ չդիտենալուն՝ օրից սպասուում է վտանգ առարկայից դատախօսութիւն ուսուց լեզուաւ յառաջ տանելու, պէտք է ասեմ, որ մեր պաշտօնեայք առաւել երկիւղած են օրէնք և հրաման յարգելու։ Նոքա երբէք իրենց արտօնութեան սահմանից դուրս գնալ չեն վստահանալ։ Հայոց հոգեւորական դպրոցների դասընթացից բազմազանութիւն եղած է գլխաւորապէս առիթ այսպիսի հրահանգ յառաջ բերելուն։ Ուրեմն քաղաքական իշխանութեան կողմանէ հսկողութիւն յոյս կտայ ուսումնարանաց կրթութեան միակերպութիւն ունենալու, և այդ հաստատութեանց բարեկարգութիւն տեսնելու։ Պակաս նշանակութիւն չէ ունեցած և այն հանգամանք, որ քանի մի տեղեր գիտութեամբ ուսումնական չրջանի աստիճանաւորը ներս չեն ընդունուած Հայոց ծխական վարժարաններում։ Դարձեալ կասեմ, բարեւք էր Սինոդի համար այդ կանոնադրութեան գործադրելն՝ քան

պատճառաբերութիւններով յետաձգելը։

Տէր Նախարարի խուսափող անդրադարձներով չբաւականացանք, հապա վերստին և վերստին՝ նորա հայագրի և նշանաւոր ազգատոհմի շառաւիղ լինել մէջ բերելով և Լազարեանց ազգապետաց աշխատութիւնը յիշատակելով՝ հայցեցինք զիարդ և իցէ օգնականութիւն ցոյց տալ մեզ իւր յաջողակ դիրքով սոյն վսեմ խնդրոյն կատարման մէջ։ Նորին բարձր Գերազանցութիւն դժուարին կացութեան մէջ գտնելով զինքն՝ երկիւղած համեստութեամբ ասաց. «Պետութեան շահեր պաշտպանելու երդում եմ իրել պաշտօնեայ, բայց ի վերայ այսր ամենայնի ներքին գործոց Նախարարին կտեսնեմ՝ այս մասին և նորա ուշադրութիւն կհրաւիրեմ հնարաւոր եղածը կարդագրելը։ Թէև ոչ լիայոյս, սակայն և այնպէս՝ կիսանգորր խղճմբտանքով արձակուեցանք Նորին բարձր Գերազանցութեան ներկայութիւնից։ Կայսերական մայրաքաղաքում ո՞վ որ անձնական կամ հասարակական գործով գտնուած է՝ շատ լաւ գիտէ, թէ մէկ պաշտօնական թղթի յետևից քանի քանի գործատուն պէտք է երթեկէ, քանի քանի պաշտօնակարաց պէտք է ներկայանայ, քանի քանի մանրիկ, ստորնակարգ ծառայողաց պէտք է հարց ու խնդիր լինի իւր տուած թղթոյն ընթացից համար։ Այս դժուարին բաժին մնացած էր արժանապատիւ Մելքիսեդեկ քահանային Քալանթարեանց՝ գրեթէ օրընդմէջ յայտնուիլ Շեպելեվի մօտ, Ազգային լուսաւորութեան և Ներքին գործոց Նախարարների դիւանատանց Կառավարիչների և Գերազանց Պարոն Եգեանցի մօտ, առաջիններից մեր խնդրարկութեան ինչ կացութեան մէջ գտնուիլն իմանալու և վերջինից որպիսաբար վարման յատակագիծ խնդրելու։ Դեռ լիանովին տեսակցելուց քանի մի օր յետոյ պատուարժան քահանային ուղարկեցինք Պարոն Շեպելեվի մօտ՝ որ վերադառնալով ծանոյց, թէ արդէն լուսաւորութեան Նախարար մեր գրութեան մասին իւր ենթադրատութիւն տուած է և վերադարձուցած առ իշխան Դոնդուկով—Կարսակով և վերջինս առաջարկած է ի վերջնական տնօրէն

նութիւնն ներքին գործոց նախարարին: Ուստի փութացինք յ2 Փետրվարի յետագայ ծանուցագիր ուղղել յանուն Պայծառափայլ Գրաֆ Դիմիտրիյ Անդրէեւիչ Տոլստոյին, որոյ հարազատ թարգմանութիւն յայտարարութեամբ յ3 նոյն ամսոյ թուահամարաւ 6, մատուցինք ի բարենկատողութիւն անդամոց Սրբազան Սինոդի սրբոյ էջմիածնի:

«Ողորմա՛ծ Տէր.

«Կոմս Դիմիտրիյ Անդրէեւիչ.

«Ի հետեւումս դէմ՝ յանդիման բացատրութեանց ընդ «Տեառն Կառավարչապետի քաղաքական մասին Կովկասու զբոս եղելոյ ի վերոյ իմ՝ յանձնարարութեան ի կողմանէ «Սինոդի սրբոյ էջմիածնի՝ միջնորդել առաջի Բարձրագոյն «Կառավարութեան սակս յետաձգելոյ զկատարումս կանոնադրութեան եկեղեցական դպրոցացն Հայոց և համաձայն «ցանկութեան Նորին Պայծառափայլութեան, մատուցի նմին «զգբաւոր յայտարարութիւն ըստ այսմ՝ առարկայի:

«Պարտ առանձին վարկանիմ զյայտարարութիւնն զայն «ի պատճէնի առաջի առնել ի բարետեսութիւն Ձերդ Պայծառափայլութեան և ընդ նմին թոյլատրեմ ինձ յուսույ, «զի, ոչ միայն իբրև այր Պետական, կոչեցեալ ի պաշտպանութիւն հայրենեաց յերեսաց վարդապետութեանց, միապէս կործանիչ համարելոց, որպէս վասն պետութեան, «նոյն և եկեղեցւոյ, այլ և որպէս անձն ուսումնական, որում մերձաւորապէս յայտնի է, թէ Հայաստանեայց «եկեղեցին, երբէք ոչ արտայայտելով, ոչ զիշխանասիրական և ոչ զքաղաքական ձգտողութիւնս, յընթացս դաւաւոր ժամանակաց Սրբութեամբ և անխուսափելի կատարէր զիւրն հոգեւորական պարտաւորութիւն, — Պայծառափայլութիւն Ձեր երբէք հաւան ոչ գտնիք ընդ միջոցս, «որք հային ի թուլացումն հեղինակութեան եկեղեցւոյ, «ի նեղսակրութիւն հոգեւոր Տեսչութեան ի կատարման «պարտաւորութեանց իւրոց և ի հարկադրել զնոյն ի մօռացօնս արկանել զպարտիս իւր առաջի եկեղեցւոյ և «Քահանայապետական ենթադրութեան:

«Լայնարձակ ուսումնականութիւն Ձերդ Պայծառափայլութեան ըստ խնդրոցս այսոցիկ ազդէ յիս զհաւաստիս, զի Դուք բարեհաճ և համակրանօք ունիք բերիլ առ «ենթադատութիւնս, գծադրեալս յիմում յայտարարութեան, չունիք երկբայիլ յանկեղծութիւնս նոցին, և ոչ «նախապատիւ գործեսցիք զենթադրութիւնս, որք առաւել կամ նուազ չափով երկուանալի համարին, քան զնուիրական պահանջս եկեղեցւոյ և Պետութեան:

«Ներողամիտ լերձեր, Ձերդ Պայծառափայլութիւն, «զի ես դիմեմ առ Ձեզ լիամասն պարզաբանութեամբ և «ընկալարժէք զհաւաստիս խորին յարգանաց իմոց և նոյնաբանակ անձնուիրութեան, որովք ունիմ շնորհ լինել՝ «վասն Ձերդ Պայծառափայլութեան հեղամիտ աղօթարար «առ Աստուած:»

«Տեղեկացեալ, զի իշխան Կառավարչապետն Կովկասու զնամակաձև խնդիր իմ՝ մատուցեալ ի 19 նախանցեալ «Յունուարի, գրութեամբ իւրով ի 21 նորին ամսոյ թուահամարաւ 102 առաջի արարեալ է յենթադատութիւն «Նախարարի լուսաւորութեան, ի 25 Յունուարի ներկայացայ նորին Բարձր գերազանցութեան Տեառն Յովհանու «Դաւթեան Դեղիանով և յերկարաձիգ բանս բացատրեցի զեղանակ կառավարութեան հոգեւոր դպրոցաց Հայոց ընդ «գերիշխան տնօրէնութեամբ Հայրապետի Հայաստանեայց «եկեղեցւոյ՝ յօրէ անտի տարածմանն քրիստոնէական կրօնի «և այսր, նորին Բարձր գերազանցութիւն ներկեալ ի վաւրանս ընդ բազմօրեայ անգործադրութիւն Բարձրագոյն «հաստատեալ հրահանգաց ծխական դպրոցացն՝ խորհուրդեւտ չառարկել ամենին զյետաձգութիւն նորին, ըստ «որում այդպիսի խնդրարկութիւնք ածեն, տանեն զհոգեւոր վարչութիւնն ի դժուարին կացութիւնս դէմ ընդ «դէմ՝ պահանջից և հրամանաց Պետական կառավարութեանն: Ո՛չ շատացեալ բացարձակ բացասականաւ նորին «բարձր Դերացանցութեան՝ կրկնեցի և երեքլիեցի նմին «զթախանձանս, չինայել յիւրմէ կողմանէ զգորաւոր գործանականութիւն ի կատարումս միջնորդութեան Սրբազան

Սինոդիգ՝ առաւել ևս այնու պատճառաւ, զի ուսումնաւ-
 ական տարին մերձ ի վախճան հանգրիւ և վերատեսուչք
 արքունի վարժարանաց անարգել ել և մուտս ունին յու-
 սումնարանս մեր: Դժուարութեամբ բաղմաւ յանձն էառ
 Նորին բարձր Դերազանցութիւն խորհրդակցել ընդ Նա-
 խարարի Ներքին գործոց՝ յաղագս ըստ մարթելոյն տալոյ
 տեղի խնդրանացս, որպէս վասն յետաձգութեան գոր-
 ծադրութեան հրահանգացն ցընտրութիւն և հաստատու-
 թիւն Կաթողիկոսի ազգիս, նոյնպէս և ի սակս տարա-
 ծանելոյ ի վերայ մերոց վարժարանաց զարտօնութիւնս
 Վժխական ուսումնարանաց հոգեւորականութեանն Ռուսաց:

Յետ այսոցիկ ամենայնի ի 1-ն այսր Փետրուարի ըն-
 ակալեալ զհաւաստութիւնս ի գլխաւոր կառավարչէ գիւա-
 ճատան իշխան Դոնդուկով—Կորսակովի, ի գեներալ Ալեք-
 սանդր Ալեքսանդրովիչ Շեպիլիովէ, թէ Նախարար լու-
 սաւորութեան արդէն յայտնեալ է Տեառն Կառավարչա-
 պետին Կովկասու զենթադատութիւն իւր՝ ոչ ի նպատ-
 ք խնդրարկութեանց Սրբազան Սինոդիգ, և թէ այդ խնդիր
 անի առաջարկիլ ի վերջնական լուծումն Նախարարի Ներ-
 քին գործոց, անժամակորոյս յ2 ամսոյս մատուցի Պայ-
 ծառաւայլ Կոմս Դիմիտրի Անդրէեւիչ Տալստոյին զծա-
 ճուցագիր՝ վասն տալոյ դպրոցական գործոյն զցանկալի
 ընթացս, զորոյ հարադատ օրինակն՝ հանդերձ հայկական
 թարգմանութեամբ, ընդ այսմիկ չնորհ ունիմ մատուցա-
 լնել ի բարետեսութիւն Տեարց Ատենակալաց Դորինս:

2.

Այն ինչ օր ընդ օր և ժամ ժամ ըսպասում էինք
 Ներքին գործոց Նախարարից վերջնական պատասխան
 ստանալ մեր յ2 Փետրուարի մատուցած ծանուցագրով
 դպրոցական հրահանգի գործադրութիւնը յետաձգելու
 մասին՝ ընտանեկան և առանձին ազգարարութիւնք են
 լինում առ մեզ Նորին բարձր Դերազանցութեան Յով-
 հաննէս Դաւթեան Դեղիանեանցի կողմանէ: Արժանապա-

տիւ Մելքիսեդեկ քահանայն նոյն ամսոյ 3-ին իւր սե-
 փական գործով—գուստորը Կայսրուհւոյ հովանաւորութեան
 ներքոյ եղած մէկ բարձրակարգ օրիորդական ուսումնա-
 րանում տեղաւորելու համար, ներկայանում է նորան՝
 որից սիրով ընդունելութիւն է գտնում և զկնի իւր անձ-
 նական խնդրոյ մասին պատշաճաւոր պատասխան լսելու Տէր
 Նախարարից՝ մերձաւորապէս յետագոյ խօսքերն է լսում
 մեր վերաբերութեամբ, որոնք ըստ մասին համարուում
 են իրեն (քահանային) մեղադրական ազգարարութիւնք:

«Ես մտադիր էի Ձեզ կանչել, լաւ է որ Դուք ինքնին
 երևեցաք ինձ մօտ: Ինչպէս յիշում եմ, Դուք Աստրախա-
 նայ Աղաբաբեան ուսումնարանում այժմս կրօնուսոյց էք,
 դոյն պաշտօն վարել էք և գեմնագիտներում, ուրեմն
 հաւաստի եմ որ Ձեր յատուկ մասնագիտութիւն եղած
 սրբազան պատմութիւն շատ կրկնած էք և ծանօթ
 նորան: Կյիշէք արդեօր Դաւթի Սաւուզ արքայի զօրօք
 շրջափակ բանակը մտնելն Ձիւփ անապատի մէջ, նորա ջրի
 կուժ և գեղարդ առնել, լերան գլուխ բարձրանալ և
 թագաւորի Աբեններ զօրավարին մեղադրութիւն կար-
 դայն, արժանի ես մահու, ըստ որում քո արքայիդ կե-
 նաց պարտուպատշաճ կերպով հսկողութիւն չես առ-
 նում»: Նոյնպիսի մեղադրութիւն, բայց բարեկամական
 սիրով, այսօր ես Ձեզ կկարդամ՝ որ Դուք վայելուչ զգու-
 շաւորութեամբ չէք շարժում Ձեր մեծաւորի անձնական
 արժանիք և կոչման բարձր պատիւ պաշտպանելուն մէջ:
 Դուք՝ իբրեւ կրթութեւ մանաւորութիւն, Ռուսաց օրէնքո-
 գրութեան հոգւոյն ծանօթ մարդ և ծառայութեան պար-
 տիք գիտեցող, պէտք է չթոյլատրէիք Ձեր եպիսկոպոսին
 այդպիսի վտանգաւոր յանձնարարութեամբ մայրաքաղաք
 գալ և ի զուր այս և այն Պետական պաշտօնէից դռնե-
 րում դեգերել բանիւ և թղթով, անհնարին դործոց հա-
 մար խնդրարկութիւն առնելով, ես ի մօտոյ գիտեմ, որ
 այդ հոգեւորականը կառավարութեան մօտ բաւական բարի
 համբաւ էր ունեցած իւր ծառայութեանց մասին. աժմս
 այս պատգամաւորութեան պաշտօնով իւր անձնական

համարմանը մեծ ֆնաս պատճառեց, մեծ ֆնաս պատճառեց և իւր առաջնորդական տեսչութեան ժողովրդոց յառաջ, ըստ օրում անկատար մնացին իւր ձեռնարկութիւնք՝ որ արհամարհանք է»:

Արժանապատիւ քահանայն իւր կողմանէ պատասխանում է: «Իբրեւ ստորագրեալ անձն ես չէի համարձակիլ Նորին Սրբազնութեան արգելք դառնալ այս ճանապարհորդութեան մէջ, որ իւր Բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան յանձնարարութեամբն էր: Սակայն թէ ես, թէ այլ շատ բանիմաց մարդիկ նորան հաւաստիացրած ենք, որ այդպիսի առաջարկութիւնք դժուար թէ կատարումն գտնեն քաղաքական Բարձրագոյն վարչութեան մօտ: Նոյն ինքն եպիսկոպոսը համոզուած էր տակաւին Աստրախան եղած ժամանակ՝ որ Կայսերական հաճութեամբ տրուած հրահանգի գործադրութիւնն անհնարին է յետաճել: Բայց իւր իշխանութեան հրաման իրեն համար սուրբ համարած, ինչպէս քանիցս կրճնած է, սիրով յանձն է առել ամենակերպ բարոյական և նիւթական ֆնաս կրել և գալ այստեղ»:

Սոյն Փետրուարի 4-ին, դեռ ևս պատասխան չստացած Նորին Պայծառափայլութիւնից, Կոմս Տալստոյից, մեր զեկուցագրի վերաբերութեամբ, աշխատութիւն տուինք Տէր Մելքիսեդեկին գնալ, ներկայանալ Կենսազկուզէնին և մեր կողմանէ խնդրել՝ Ներքին գործոց Նախարարից թոյլտուութիւն ստանալ՝ մեզ համար տեսչութեան ժամանակ նշանակել մեր դրաւոր խնդրարկութեան մասին բերանացի կարեւոր բացատրութիւններ տալու: Մի և նոյն միջոցին ծանուցանէ, որ մեք կցանկանք Նորին Կայսերական Մեծութեան ներկանալ, ուստի բարեհաճի և այդ մասին հարկաւոր ճանաչուած կարգադրութիւնք առնել: Արժանապատիւ քահանայն մեծապատրաստակամութեամբ յայտնում է Նորին Պայծառափայլութեան մեր յանձնարարութիւն հաղորդելու: Հեղամիտ գրաֆ Սպերանսկին երեք քառորդ ժամու չափ պահում է իւր մօտ նորան և առանձնաբար մաքուր

վշտակցութեամբ՝ ներքոյ դրուած զրոյրներն անում մեր և գործոյն համար:

«Շատ վշտանում եմ ես իմ անհրաժեշտ դրութեան մասին. այլադաւան ազանց հոգեւոր գործերի բաժանման կառավարիչ լինելով Ներքին գործոց Նախարարութեան մէջ՝ իմ յատկական պարտաւորութիւնն է այդ ազգաց բարձրատիճան հոգեւորականներին ցոյց տալ ամենասիրալիք ընդունելութիւն. պատրաստ լինիլ կատարումն տալու նոցա ամենայն կարելի առաջարկութեանց. բայց որքան ցաւում եմ՝ որ նախ չեմ կարողանում կատարումն տալ Ձեր եպիսկոպոսի խնդրանաց, և երկրորդ՝ չեմ կարողանում բացարձակ իրեն առել այն պատճառներն՝ որոնք առիթ են լինում այսպիսի սառն ընդունելութեան: Այս երրորդ անգամն է՝ որ Նորին Սրբազնութիւն ցանկութիւն է յայտնում պարոն Նախարարին տեսնելու, և ես ցաւօք սրտի պէտք է ասեմ, չեմ հնարաւորուում այդ տեսակցութիւն յաջողել: Արդարեւ՝ հիւանդ է Նախարար, սակայն այնքան դժուարին չէր նորա համար եպիսկոպոսին մէկ քանի վայրկեաններով ընդունելը, մանաւանդ առաջին օրերն: Տխրալին այն է՝ որ Նորին Պայծառափայլութիւն սառտիկ զայրացած է ինչպէս Էջմիածնի Սինոդի վերայ, որ ցայսօր դիմադրում է Կայսերական տարեւոր ժամանակով յառաջ տրուած հրաման կատարելուն համար, նոյնպէս և Կովկասեան Իշխան Կառավարչապետի՝ որ մինչև այստեղ թողել է բանն հասնելու և խիստ միջոցներ ձեռք չէ առած այդ հրահանգը դպրոցների մէջ գործադրելու: Ահա, այսպիսի ժամանակ և մէկ նոր պաշտօնական պատգամաւորութիւն՝ Աստրախանայ վիճակի Հայոց կառավարիչ և թեմական տեսնի անգամ, Սինոդի կողմանէ լրակատար հաւատարմութեամբ հասնում են թագաւորական քաղաք և հետամուտ լինում պարոն Նախարարին ներկայանալ, որպէս զի ասեն. «Մեք Կայսերական հրաման կատարելու յօժարութիւն չունինք, յետաճեցէք զայն մինչև Կաթողիկոսի ընտրութիւն: Ասացէք խնդրեմ, ինչպէս թոյլ տայ գրաֆ Տալստոյն՝ որ Սինոդի գրով առաջարկելէն

յետոյ՝ եպիսկոպոսը ներկայանայ և բանիւ մի և նոյն խօսքեր կրկնէ, կամ Կայսեր ներկայացնելու կարգադրութիւն առնէ: Ինչպէս կարելին է թոյլ տալ հաւատալու, թէ այդպիսի խնդիրներ հնարաւոր են գրով կամ բանիւ բարձրացնել Նախարարի և Կայսեր մօտ: Ինչո՞ւ դոնէ միտք չեն բերում Հայոց հոգեւորականք՝ որ Մայրաքաղաք Պատրիարքն է թագաւոր Կայսրից հաստատուում՝ հաւատարիմ՝ հպատակութեան երդումն տալով, ուրեմն առաւել բանաւոր է, որ նա առանց այլ և այլի, յանձն առնէ կատարել Պետական հրաման, քան յուսալ թէ՛ փոխել կամ խափանել կարելին է այն: Այդ հրահանգի կատարելն իրենց շահն է: Պետական լեզուի ուսումն համապատշաճ ձեով հայկական դպրոցներում յառաջ տանելու համար է խմբագրուած: Յայտօր ևս Հայք պարսից և տաճկաց լեզուներն գիտեն, բայց Ռուսաց բարբառ իւրացնելուց խորշում են: Դորանով ահա նոքա ցոյց են տալիս իրենց հակակրօթիւն և մտելութիւն առ Պետական կառավարութիւնն՝ որ այնքան մարդասիրութիւն և շնորհ է ցոյց տուած իրենց՝ պարսկական և տաճկական սուրբութեան լուծն վերացնելով և ընչից, պատուոյ և համոզման սեփականատէր շինելով իրենց»:

«Որովհետեւ այսքան ընդարձակուեցայ Ձեր արժանապատիւութեան մօտ՝ թոյլ տուէք որ ասեմ, երբ պարսն Նախարար իմացաւ եպիսկոպոսի և Ձեր պատգամաւորութեամբ մայրաքաղաքս գալու համբաւն, անմիջապէս հեռագրեց Աստրախանայ Նահանգապետին, որպէս զի թոյլ չտայ Ձեզ ճանապարհ դուրս գալ: Տարաբաղտաբար այդ հեռագիր նշանազօծելով լինելով՝ հեռագրատան մէջ գլխաւոր ծառայող չէ կարողանում հասկանալ և սխալանք է մտնում հեռագրի մէջ, որով իմաստ այլայլւում է: Մինչև Նահանգապետի կողմանէ հարցումն է տրուում այս տեղ Պետերբուրգ և բացատրութիւն խնդրուում, Դուք նոյն օրը, Դեկտեմբերի 26-ին առաւօտեան ժամ 10-ին ուղևորուած էք լինում: այն ինչ այդ բացատրութիւններ հասնում են Նահանգապետի ձեռք չորս ժամ յետոյ,

այսինքն զկնի կէս աւուր ժամ 2-ին: Թէ և քաղաքապետն խնդրում է հեռագրով հրահանգութիւն Ձեզ վերադարձուցանելու, բայց Նախարարը՝ խնայելով եպիսկոպոսի առաջնորդական պատուոյն, թոյլ է տալիս շարունակել իւր ճանապարհորդութիւն: Այժմս Դուք դատեցէք, այստեսակ նախընթաց գործողութիւններից յետոյ՝ կարելին է յուսալ Նախարարի կամ Կայսեր տեսութեան: Սկզբէն ասացի Ձեզ՝ որ շատ եմ վշտանում: Սուքիաս եպիսկոպոսի վերայ Կառավարութիւնը բաւականին լաւ համարումն ունէր, թող նա այս դործով եկած չլինէր, այլ ուրիշ մէկ յանձնարարութեամբ, հաւատացէք անկեղծութեանս, ես նորան երկաթուղւոյ կայարանում կհանդիպէի և վայելուչ եղած յարգանքով կընդունէի: Այն ժամանակ ոչ միայն Նախարարի հետ տեսակցութիւն հեշտ էր յաջողել նորա համար, այլ և Նորին Կայսերական Մեծութեան: Տրտմութիւն է ինձ համար, ինչպէս յայտնեմ գրաֆ Տալտոյին եպիսկոպոսի ներկայանալ փափագ ունենալու մասին, կամ ինչպէս պատմեմ Նորին Սրբաշնութեան՝ որ Ձեզ չէ կամենում տեսնել Կոմսն և դժուար է համարում թագաւոր Կայսեր ներկայացնել: Ճշմարիտ ասեմ, ես ամաչում եմ, նա ևս իւր աստիճանն և բարձր կոչումն ունի, բայց ցաւալի է՝ որ առ եպիսկոպոսն տհաճութիւնը իրողութիւն են, մինչև անգամ դիտաւորութիւն կար նորա քաղաքս հասած ժամանակ ազդարարել՝ շուտով թողնի վերադառնայ՝ առանց իրեն յանձնուած գործի մասին ում հետ որ լինի բանակցութիւնը սկսանելու»:

Քուլանթարեանց իւր կողմանէ խնդրում է Նորին Պայծառափայլութիւնից, եթէ հնար է, գրով մեզ տեղեկութիւն տալ Նախարարի ընդունել չկարողանալուն համար, և իւր կողմանէ յարգարացուցումն մեր ասում է՝ որ իշխանութեան յանձնարարութիւն չկատարել կարող չէինք իբրև ստորադրեալ, և թէ ինք մեզ հետ նշանակուած չէ իբրև անդամ պատգամաւորութեան, այլ իբրև սոսկ թարգման եկած է, և այն միայն մեր ընտրութեամբ

և ոչ հոգևոր տեսչութեան ցուցմամբ, վերադառնում է կացարան,

Հետեւեալ օր առաւօտուն ստանում ենք կնեազ Կանգալովէնից գրութիւն արձակուած ի 5 Փետրուարի ընդ համարաւ 629, որով ծանուցանում է. «Կառավարին բաժանման հոգևոր գործոց այլադաւան ազանց արտայայտելով զլիակատար յարգանս առ Նորին Սրբազնութիւն Սուրբիոս Եպիսկոպոս Պարզեանց, ունի պատիւ տալ տեղեկութիւն թէ՛ առողջական գրութիւն Տեառն Նախաճարին ոչ թոյլ տայ նմին նշանակել զժամանակ ի մասին ընդունելութեան Նորին Սրբազնութեան»:

Նոյն իսկ օրը՝ գրութեան ստացումից գրեթէ երկու ժամ յետոյ, ազնուամիտ Իշխանն անձամբ շնորհ բերեց Դեմուտ հիւրանոց մեզ այցելութեան: Թերեւս մեր վշտացած սիրտ մի կերպ սիրաշահելու պատրուակաւ, անտարակոյս գիտելով թէ՛ հայր Քալանթարեանցին խօսածներ արդէն ինձ յայտնի կլինին, և թէ Տէր Նախարարի տեսակցութեան մերժումն՝ իբրեւ մի կողմնակի հրաման— թողնել Պետերբուրգ և հեռանալ, հոգւոյ կարիվէր վիշտ և տրտմութիւն պատճառած կլինին: Բարձրագոյն պաշտօնէից նրբին քաղաքագիտական վարժութեամբ սովոր շարժուածք ի նկատի ունենալով՝ բնազդաբար զգում էինք, որ այդ օր կարևոր այցելութիւն կհանդիպին, վասնորոյ և օրահաշուով վարձած էինք մի պատշաճաւոր կահաւորուած դահլիճ երկրորդ յարկում, այնինչ մեք բնակում էինք վեցերորդում: Պատուազիր յարգանքով ընդունեցինք Նորին Պայծառափայլութիւն՝ որոյ առաջին խօսքն էր սղջունելէն յետոյ, «Ձերդ սրբազնութիւն՝ իբրեւ քրիստոնեայ Վարդ և առ հոգևորականս ջերմեանդ մեծարանաց սովոր, պարտաւորութիւն համարեցի յայտնուիլ Ձեզ մօտ և ներողութիւն խնդրել ակամայ ըստ պաշտօնիս պահանջման, Ձեր բաղձանքի կատարման գրաւոր մերժումն առաւելու մասին, կյուսամբ բարի լինիք թողութիւն տալ ինձ որպէս Հովուապետ»:

Կամենալով զգացնել Նորին Վսեմափայլութեան թէ

ծանօթ եմ իւր հաղորդածներին՝ պատասխանեցի. «Որպէս յանցաւոր բնակին իրաւունք չունիմ Ձեր Պայծառափայլութեան պաշտօնական վերաբերմունքից վշտանալու: Եթէ իրաւունք ունենայի իրաւացի արդարութեամբ կտրտմէի «Տէր Նախարարի վարմունքից՝ որ իբրեւ մեծ և իշխանաւոր, ինքն է երեսապահ լինում մեղաւորիցս, փոխանակ ես յանցանքիս ծանրութիւն կշռելու: Ստորագրեալ լիւնելով հոգևոր իշխանութեանս՝ չէի կարող նորա հրամանն ընդունել, չընդունել ամենայն ակնածութեամբ ծանուցանելու բարեխնամ Կառավարութեան, նախ թէ Հայրապետի մահաւանդ յետոյ՝ ս. Սինոդ կգլխարկ—որպէս լիազօր—ընդունել ի գործադրութիւն դպրոցական հրահանգ, և երկրորդ՝ բաւարար չէ այդ ծաւալ կրթութիւն հայ ժողովրդեան պիտոյից: Ուստի և առաւել ուրախ կլինէի Տէր Նախարար շնորհ արած լինէր ընդունելութեան, ըստ որում իւր մերժումն դարձեալ իրեն զօրութեան մէջ կմնար, երբ բարեհաճէր ասել, Ձեր հայցուածք անհնար է կատարել, որովհետեւ այդպիսի առաքելութիւն ընդունելը Ձեր կողմանէ յանձնապատասխանութիւն է»:

Ըստ որում իմ բան և գործ դպրոցական խնդիրը լինելով՝ շարունակ յառաջ էի բերում մի և երկդաստան վարժարանների այսպիսի ժամանակ անբաւարարութիւն կրթութեան կարօտաւոր հայ ժողովրդի պահանջից նկատմամբ, ուստի Իշխանն թոյլ տուեց իրեն՝ որպէս վշտացած առարկել, «Կառավարութիւնն այսպիսի գէպքերում հրահանգուում է իւր տեսչութեան ստորագրեալների պատճառաբանութիւններով: Եթէ Հայոց եկեղեցական իշխանութեան պահանջն իւր համայնքի դաստիարակութեան կամ այլ խնդրոյ վերաբերութեամբ տարբրէ լուսաւորութեան աստիճանաւորների հայեացքներից՝ առաւել խոհական է միշտ այստեղ Պետերբուրգ մի բարձրաստիճան եկեղեցական ունենալ, ինչպէս ունի Հռովմայ սրբազան Պապն, որպէս զի իրողութեանց իսկութիւնը հարադատութեամբ և բացատրութեամբ՝ զեկուցանէ ուր հարկն է, նախ քան նոցա Վեհաօրհայութիւնն: Ըստ իս Ձեր պատճառաբանութիւն»:

«ներ՝ ուսման պաշարով անբաւականութեան մասին, կվե-
րանան, եթէ Հոգեւոր իշխանութիւն գաստիարակութեան
«միօրինակ հրահանգ և ուսուցման ծրագիր տալով՝ ստո-
բրինները միջակայնոց՝ և սոցա հոգեւոր ձեմարանի հետ
«կապակցէ. այնպէս որ միգասեան վարժոց մտնող զիւ-
«ղական մանուկ կատարեալ յոյս ունենայ ձեմարան հաս-
«նելու: Այսպիսի բարի նպատակ իրագործելու համար՝
«կնքող է նա Ռուսաստանում եղած իւր վեց վիճակն՝ որ
«անօրինուած է 1836 թուին—երկրի սակաւաբնակ ժա-
«մանակ, տասն և երկուսի վերածել և դոցա թուով ու-
«նենալ հոգեւոր դպրանոցներ՝ որոնք անշուշտ բաւակա-
«նութիւն կտան հասարակութեան պահանջներին՝ որքան
«և մեծ լինին նոքա: Եթէ արգարև կայ կարիք՝ որոյ վե-
«րայ այդքան պնդում էք, պէտք է ապագայ ընտրելի
«Հայրապետին տրամադրել վիճակների թիւ շատացնելու
«մասին առաջարկութիւն առնել Կառավարութեան և
«շատկապէս այստեղ ունենալ մի բարձրաստիճան ներ-
«կայացուցիչ: Սովորական է ասացուածս՝ մինչև տղայն
«լաց չլինի, մայրն ծիծ չի տալ. խնդրեցէք՝ որ ստանաք,
«տակաւին այդ փորձ չէ եղած Ձեր կողմից»¹⁾»

1) Ի նկատի ունենալով բարեփոխ իշխանի ուղղադատ
«խօսքեր՝ իւր ժամանակին թէ՛ հանդուցեալ Տէր Մակար և թէ՛
«ներկայ Վեհափառ Հայրապետին—որպէս երևանի թեմի փոխ-
«թեմակալ—պաշտօնական յայտարարութիւններով խնդրած եմ՝
«Արարատեան աշխարհի մշակ առաջնորդութիւնն հինգի վե-
«րածել: Խնդրած եմ դպրոցական հաստատութեանց մէջ կըր-
«թական ուսման աստիճանեալ կարգ պահպանել, որպիսի անօ-
«րէնութիւն եղած է բարեյիշատակ վախճանելոյն կողմանէ: Հո-
«գացուած էր և կողմնակի ճանապարհով, որպէս զի Տէր Խորէն
«վարդապետ Ստեփանէ՛ իբրև զարգացած անձնաւորութիւն,
«ընդ պատրուակաւ քարոզչի և բարձրագոյն ուսումնական
«հաստատութեանց ունենդիր մերազգիների կրօնուսուցչի պա-
«հանջուի մայրաքաղաք, ուրանօր սակաւ առ սակաւ ժողովրդա-
«կանութիւն գտնելով և կառավարչական պաշտօնէութեանց
«ժանօթանալով՝ ի դէպ ժամանակին Հոգեւոր բարձրագոյն իշխա-
«նութեան ներկայացուցչի պաշտօն ստանձնի: Այլ աւանդ, հան-

Դորանից չորս օր յետոյ հասնում է մեր ձեռք
Կովկասեան իշխան Կառավարչապետի կառավարութեան
գլխաւոր Շեպելիովի հաղորդագրութիւն՝ զրուած յ8
Փետրուարի թուահամարաւ 184, որ ունի այսպիսի բո-
վանդակութիւն: «Ձերդ Սրբադնութիւն, նամակ Սրբադ-
«նութեան Ձերոյ յանուն Կառավարչապետի քաղաքական
«մասին Կովկասու ի 19 անցելոյ Յունուարի, յորում Դուք
«բարեհաճեցոյք ըլծալի համարել զտարածումն կանոնաց
«Բարձրագոյն հաստատելոց ի 13 Յունիսի 1884 ամի, վասն
«ժխական դպրոցաց Ուղղափառաց և ի վերայ Հայոց-
«Պրիգորեան եկեղեցական դպրոցաց ի Կովկաս՝ հաղորդե-

ճարաշատ Հայրը՝ բուռն նախանձախնդրութեան հոգւով դործե-
լու սովոր լինելով, իւր Պետերբուրգ գտնուած բոլոր ժամանակ
նուիրեց Պայծառափայլ իշխան Սիմէօն Դաւթեան Աբամելիք-
Լազարեի հետ խիստ վիճաբանութեան՝ տեղւոյն եկեղեցւոյ
զանգահարութեան և ուսս ժամակույի աստուածալաշտութեան
միջոցին ո՛չ վերարկուով երևելուն համար: Ուստի վերջ ի վեր-
ջոյ՝ նոյն իսկ իշխան Կանտակուզէնի, որ Հայոց հոգեւոր բարձ-
րագոյն իշխանութեան ներկայացուցիչ էր ցանկանում տեսնել
կայսերական մայրաքաղաքում, ստիպաւ թ ըողորմին առ Տէր
Մակար կաթուղիկոս՝ իսպառ հեռացաւ շնորհալի վարդապետն
չյաջողելով իւր պահանջների կատարումն տեսնել: Արդմբե,
եթէ հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութիւնն անփոյթ չգտնուէր
եռանդուն պահանջով վիճակաւորութեանց թիւ 12—15-ի վե-
րածել և ունենալ դոյն չափով թեմական դպրանոցներ՝ Մայր
Աթոռոյ ձեմարան վաղուց դադարած կլինէր որքանոց—աղքա-
տանոց լինելու վիճաբանական տառապեցուցիչ հարկէն, այլ
ստանալով յամի ամի առ նուազն տասնական դպրանոցաւարտ
ուսանողներ համօրէն թեմերից՝ կունենար կանոնաւոր մասնա-
գիտական ձեմարան, ո՛չ սոսկ անուամբ ինչպէս այժմս, այլ և
արգեամբ: Եւ ո՛չ, այսչափ միայն, կընձեռէր ապաքէն և զիւ-
րութիւն վիճակատէր առաջնորդոց՝ ըստ կանոնաց տիեզերա-
կան ժողովոց, երեք տարին մի անգամ շրջել իւր թեմ և ան-
ձամբ վերահասու լինել բարեկարգութեան թերութեանց՝ իբրև
պատասխանատու առաջի Աստուծոյ, խղճի և իշխանութեան:
Այնինչ այժմեան կացութեամբ Տիիլիսի և Երևանի թեմակալք
հազիւ տասն տարին միանգամ ատակեն իւրեանց վիճակներէ
համօրէն եկեղեցիք և համայնք տեսնել:

«ցաւ ի նախընթաց եզրակացութիւն նախարարաց Ազգային
 «լուսաւորութեան և ներքին գործոց» Ունեւոր ի նկատի, զի
 «հաստատեալն դեռ ի 16 Փետրուարի անցելոյ ամի հրա-
 «մանն Բարձրագոյն երբէք ոչ զնէ ի սահման անձուկ
 «զհսկողութիւն հոգեւորականութեան Հայոց ի վերայ դպրո-
 «ցաց տեսչութեան նորին յանձն եղելոց և դաստառու-
 «թեան ի նոսրին Կրօնի և մայրենի լեզուի, և թէ ի մէջ
 «եկեղեցական դպրոցաց Ուղղափառաց և Հայոց գտանի
 «այն տարբերութիւն, զի յառաջինսն բոլոր դաստառու-
 «թիւնք աւանդին ի լեզու Ռուսաց և յայս սակս հո-
 «գեւորականութիւն ուսաց կարէ յառաջագիծութեամբ
 «հսկել ի վերայ նոցա, այն ինչ հսկողութիւն ի վերայ դո-
 «ստառութեան պարտաւորեալ առարկայից ի լեզու Ռու-
 «սաց ի Հայոց եկեղեցական վարժարանս չկարէ հաւա-
 «տացեալ լինիլ Հայ հոգեւորականութեան, մեծամասնու-
 «թիւն որոյ բոլորովին անգէտ է այնմ լեզուի. և թէ ի
 «վերջոյ՝ հոգեւոր ուսումնարանք Յունաց ի Պետութեան,
 «որք պատկանին հանգոյն Հայոց նոյնպէս միոյ Արևելեան
 «եկեղեցւոյ, ենթադրին այնու ամենայնիւ հսկողութեան
 «և հրահանգութեան ընդհանուր ուսումնական տեսչու-
 «թեան,—Տեարք նախարարք ներքին գործոց և Ազգային
 «լուսաւորութեան՝ անհիմն համարին առնել՝ զոր և իցէ
 «փոփոխումն ի կանոնադրութիւնս, Բարձրագոյն հաստա-
 «տեալս ի 26 Փետրուարի 1884 ամի, վասն Հայոց Գրի-
 «գորեան եկեղեցական դպրոցաց ի Կովկաս»

«Հաղորդելով զայսմանէ Սրբազնութեան Ձերում»
 «ըստ յանձնարարութեան Տեառն Կառավարչապետի, ու-
 «նիմ պատիւ տեղեակ գործել թէ՝ նկատմամբ վերոյ-
 «գրեալ եզրակացութեանց, նորին Պայծառափայլութիւնն
 «յիւրմէ կողմանէ անհնարին վարկանի տալ զընթացս
 «միջնորդութեան Ձերում, որ գծադրեալն է ի Ձերում նա-
 «մակի ի 19 անցելոյ Յունուարի»

«Ապաստան առնելով զանձն իմ աղօթից Ձերոց,
 «խնդրեմ զՍրբազնութիւն Ձեր, ընդունել զհաւաստիւ
 «իմոց ճշմարիտ յարգանաց և կատարեալ մտերմութեան»

Սոյն գրութեան հարազատ օրինակ յայտարարու-
 «թեամբ ի 10 Փետրուարի ընդ համարաւ 9 մատուցանում
 «ենք Սրբազան Սինոդին ի միջի այլոց ակնարկելով՝ որ
 «այդ Ուղղափառաց դպրոցաց հրահանգի զօրութիւն մեր
 «վարժարանաց վերայ ևս տարածանելն՝ արտաքոյ էր ինձ
 «հաւատացուած յանձնարարութենէն, որպէս զի բոլորո-
 «վիմբ անհաշիւ գործած չերևիմ, եթէ դէպք պահանջեն
 «ընդ երկար գրագրութիւնք սոյն առարկայի վերաբերու-
 «թեամբ» Ահա յայտագրոյ իսկ օրինակ»

«Որպէս արդէն յայտնի է Սրբազան Սինոդիդ ի յայ-
 «տարարութենէս ուղղեալ ի 22 Յունուարի տարւոյս
 «թուահամարաւ 2, նամակաձև գրութեամբս յանուն Նո-
 «րին Պայծառափայլութեան Տեառն Կառավարչապետին
 «քաղաքական մասին Կովկասու ի 19 այնր ամսոյ զերկու
 «ինչ խնդրեցի, մի՝ թաղուլ զգործադրութիւն նորոց հրա-
 «հանգաց դպրոցաց մերոց ցընտրութիւն և հաստատու-
 «թիւն Կաթողիկոսի ազգիս, և միւս ևս՝ տարածանել ի
 «վերայ ուսումնարանաց Հայոց զարտօնութիւնս՝ շնորհեալս
 «հոգեւորականութեան Ռուսաց»

«Ի պատասխանի այնորիկ ընկալայ զգրութիւն Կա-
 «ռավարչի դիւանատան Իշխան Կառավարչապետին քա-
 «ղաքական մասին Կովկասու յ8 այսր Փետրուարի ընդ
 «համարաւ 184, որով բացասի երկրորդ մասն խնդրար-
 «կութեանս՝ առանց ամենեւին յիշատակութիւն ինչ առ-
 «նելոյ յազագս առաջնոյն, որ յատկական յանձնարարու-
 «թիւնն էր ինձ ի կողմանէ 'Խորին»

«Ընդ այսմիկ յարգոյաբար մատուցանելով ի բարի
 «հայեցողութիւն Տեարք Ատենակալաց Դորին զհարազատ
 «օրինակ վերոյիշեալ գրութեան Կառավարչի Իշխան Դոն-
 «գուկով-Կորսակովի դիւանատանն՝ խոստանամ փութով
 «այոյժ ծանուցանել և զարարեալ տնօրէնութեանց նախա-
 «քարաց Ազգային լուսաւորութեան և ներքին գործոց ի
 «մասին յետաձգութեան գործադրութեան նորոց հրա-
 «հանգաց ցընտրութիւն Հայրապետի ազգիս»

Յանուն Սրբազան Սինոդի պատրաստած ծրարն ար-

քունի նամակատուն ուղարկելէն յետոյ՝ Հայր Մելքիսեդեկ քահանային առինք սուրբ եկեղեցի գնացինք։ Այսօր մեծի պահոց երկրորդ կիւրակէն էր, որոյ մարգարէական, աւետարանական և առաքելական ընթերցմունք պահոց օրէնագրութեան վերայ են մասնացոյց լինում. և որքոյն Ներսիսի Շնորհալոյ բազմիմաստ և խորամիտ երգեր նոցա համառօտակի խորհուրդ և բացատրութիւնը նկարագրում։ Ժողովրդապետ հոգեւորականի համար, եթէ գիտէ նա իւր պարտուց նուիրականութիւն, և նորա լիութի կատարման մէջն է տեսնում քաղցրութիւն—հոգեւոր բաւականութիւն, շատ դժուարին է այսպիսի յորդորակներ կարգալու սահմանուած օրերում բացակայ դանուիլ իւր հօտիցն։ Սակայն ինչ արած, անհրաժեշտ հարկ զմեզ զրկած էր այդ հոգեկան մխիթարութենէն։ Որովհետեւ նախ՝ մեք քանիցս Ոսկա—Պետերբուրգի մերազգի սակաւար ժողովրդեան ըստ մեր հոգեւոր կոչման և պարտաւորութեան խօսեցած էինք խրատ, և երկրորդ քանիցս առանձինն Պայծառափայլ Իշխան Սիմէոն Դաւթեան Արամելիք—Լազարիին և առաջնակարգ բանագէտ անձնաւորութեանց նկատողութիւն արած էինք, ըստ տեղոյն յարմար և պատշաճ, արժանաւոր և բարեկիրթ հոգեւորականներ*) չունենալու մասին, վասն որոյ այսօր յանձնեցինք Տէր Մելքիսեդեկին ի մխիթարութիւն ժողովրդեան բանախօսել, որպէս զի մերայինք փորձով համոզուին սեփական ընդունակ քահանայ ունենալու կարօտութեան մէջ։ Սիրով ընդունելով մեր առաջարկութիւն՝ Յիսուսի

*) Արդճրեւ, այս զգալի պակասութիւն Հայոց հոգեւորականութեան համար առաւել քան զՄոսկուայ Սանկտ—Պետերբուրգումն է աչքի դիպչում։ Եթէ Հայոց հոգեւոր Բարձրագոյն Իշխանութիւն ցայս վայր հոգ տարած չէ ունենալ այդ գլխաւոր քաղաքներում բարձրաստիճան հոգեւորական ներկայացուցիչ, որպէս զի կարեւոր յանձնարարութիւնը կարողանայ նորա միջոցաւ յառաջ տանել օրինատահման ճանապարհաւ, կարողանայ նորա հսկողութեան ներքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդիսական ծիսակատարութիւնը, որոնք այսօր գրեթէ օտա-

պատուէր. «եղերուք կատարեալք, որպէս և հայրն Ձեր երկնաւոր կատարեալէ» բնաբան առաւ իւր բեմբասացութեան և գեղեցիկ բացատրութիւններով հրաւիրեց զԺողովուրդն անդադար ի կատարելութիւն առաքինութեանց, բարի վարուց, առտուածսիրութեան, ազգասիրութեան, ընկերահայտութեան և ուսումնասիրութեան թեւակոխել։ Այս բանախօսութիւն այնքան քաղցր տպաւորութիւն թողեց տեղական մերազգի հասարակութեան վերայ՝ մինչև մայրաքաղաքքի ռուս լրագիրներում գովասանութեամբ վերաբերուեցան առ պատուարժան ատենախօսն, զոր և երկար ժամանակով կյիշատակեն։

Սրբազան պատարագից յետոյ այն ինչ տուն էինք վերադառնում, եկեղեցւոյ գաւթում հանդիպեցանք Գերազանց եղեանցին և գերազնիւ Եւանգուլեանցին, որոնք հետաքրքրութեամբ հարցրին Կառավարչապետ Իշխանից

բացած են, անվթար և անփոփոխ կատարել. կարողանայ եկեղեցական խորհրդոյ և հանդիսից պայծառութիւն, կրօնի և դաւանութեան նախնականութիւն փալեցնել են. հոգ տարած չեն նոյնպէս և Մոսկուայի և Պետերբուրգի հայազգիք շարունակաբար ունենալ արժանաւոր հոգեւորականներ, և այս այն ժամանակ, երբ նորանց բաւականաչափ և կանոնաւոր եղանակաւ տարեկան ռոճիկ է արուում այլ զիւրութեանց հետ. ուր թողունք արքունի բարձրագոյն ուսումնարանաց մէջ եղած Հայոց լեզուի և կրօնի ուսման մատակարարութեան անհրաժեշտ հարկ։ Երկու փոքրիկ տպացոյցներ քահանայից անդիտակցութեան մասին։ Պետերբուրգում ժամարարը ու Վարդանանց տօնի օր, սրբազան պատարագից յետոյ՝ ընդհանուր ննջեցելոց, կամ ազգային բարերարների յիշատակին կատարուած հոգեհանգրտի ժամանակ, աղօթքի մէջ մաղթում է «գթա՛ ի հոգիս Վարդանանց զօրավարաց»։ Այն ինչ զինուորեալ եկեղեցին նոցա դասելով յաղթական սրբերի կարգում՝ նոցա բարեխօսութեան է ապաւինում։ Իսկ Մոսկուայ հանգուցեալ Գէորգ Գ. կաթողիկոսն իւր մահուանից տարիներ յետոյ՝ տակաւին յիշուում էր ու պատարագի և այլ քարոզների մէջ կենդանիների և ոչ ննջեցեալ բարունապետների կարգում։ Սորանք ի հարկէ շնորհիւ Տէր Պողոսեանց և Տէր Ղուկասեանց Յովհաննէս և Յարութիւն աւաք քահանաների։

սպասուած պատասխանի մասին: Պատասխանեցինք նոյն յարգութեանց՝ թէ գեներալ Շեպելիով Պայծառափայլ Դոնդուկով-Կորսակովի կողմանէ մեր առաջարկութեան մի մասին բացասականով պատասխանած է. իսկ միւս մասն լռութեան տուած: Յանկացան նորա տեանել այդ գրութիւն, մեք սիրով և յօժարութեամբ գնալով մեծապատիւ Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանցի տունն ի ներկայութեան պարոնայց պրոֆեսոր Պատկանեանցի, բժիշկ Շահպարոնեանցի և Խաչիսեանց Յովհաննիսի՝ յանձնեցինք իրենց կարգալու: Ամենեքեան ևս այն թուղթ պակասաւոր գտան, ուստի և խորհուրդ տուին վաղիւն կամ առանձին գրութեամբ, կամ մասնաւոր եղանակաւ ապսպարելով գեներալ Շեպելիովից լրիւ պատասխան Պառնու:

Մինչդեռ մեք այն պատրաստութեան էինք երբեմն Կովկասեան Փոխարքայ մեծ Իշխան Միխայէլ Նիկողայեւիչին ներկայանալու և իւր ողորմած ուշադրութիւն հրաւիրելու սրբազան Սինոդի խնդրանայց կատարման համար, պատուէր ենք ստանում գերազանց եղեանցից, որ նոյն իսկ օրն, Փետրուարի 11-ին, Հայր Բաղանթարեանց երեկոյեան 8 ժամին անուշտ իրեն ներկայանայ. իսկ մեք այլ ևս Շեպելիովին ոչ թուղթ գրենք և ոչ մարդ ուղարկենք՝ լռութեամբ մնացած հրահանգի գործադրութեան յետաձգութեան մասին տեղեկութիւն հարցնելու: Այդպէս ևս լինում է: Դառն անհամբերութեամբ սպասում ենք քահանայի վերադարձին: Անագան ուրեմն, գիշերոյ 11 ժամին, լքեալ, պարտասեալ վերադառնում է նա և «ամենայն ինչ կորած է» ասելով՝ գուժում է դժբաղդութիւնն:

«Նորին գերազանցութիւն, շարունակեց ասել. յետին աստիճան վրդովման մէջ է: Դպրոցների հարց վճռուած է խիստ: Այսուհետեւ աւելորդ յետաձգութիւնն հրահանգի կատարման ազգային ուսումնարաններ բոլորովմբ կիսատնէ կորստեան վտանգի: Իշխան Կառավարչապետ արդէն բարձրագոյն հաճութեամբ հեռագրած է Սինոդին, առաջնորդաց և ուսումնական շրջանների կառավա-

րիչներին՝ երկու շաբաթուայ ընթացքում գործադրել գալոցական հրահանգներ, ի հակառակ դէպս բոլոր վարժարանները փակել: Բաւական չէ այդ, Սինոդի անդամք և առաջնորդք անձնականապէս կենթարկուին օրինասահման պատժոց՝ իբրեւ Պետական ապստամբք, և հոգեւոր իշխանութիւնն կգրկուի միանգամ ընդ միշտ անկախ ուսումնարաններ ունենալու արտօնութիւնից: Ձեզ կմնայ միայն Սինոդից խնդրել հեռագրով՝ անյետաձիգ կատարել վերջին հրամանն:

Յանկարծակիի եկածինման դեռ ևս լրածներին համար մի գաղափար չկարեցած կազմել՝ շարունակում է բարեկրօն քահանայն: «Ահա ինչպէս է լինում գործի ընթացքը: Ներքին գործոց Նախարար դրով վարկումն է հարցնում Կովկասեան Իշխան Կառավարչապետից թէ՛ իւր կարծիքով ինչ պէտք է առնել Սինոդին՝ որ չէ կատարել հրաման: Վերջինս պատասխանում է, նախ՝ փակել բոլոր դպրոցներ, երկրորդ՝ զրկել Հայոց հոգեւորականութիւն անկախ ուսումնարաններ ունենալու արտօնութիւնից, և երրորդ՝ պատժել Սինոդի անդամներ իբրեւ օրինազանց, ապստամբ: Սոյն վարկումը ուղարկուում է Ազգային լուսաւորութեան Նախարարին իւր եզրակացութիւն տալու: Նա գալոցներ փակել դեռ կանուխ է համարում, լաւ կլինի՝ որ միանգամ ևս յանուն Բարձրագոյն պատուէր աւանդուի հրահանգի գործադրութեան համար: Հայոց հոգեւորականութիւն զրկել անկախ վարժարաններ պահպանելու արտօնութիւնից՝ արգարութիւն չէ, քանի որ ամենայն կրօնական հասարակութիւնք Ռուսաստանում այդ իրաւունք վայելում են, և քանի որ Հայք քրիստոնէական եկեղեցի են կազմում: Սինոդի անդամոց դժուար է ենթարկել օրինական պատասխանատուութեան, ըստ որում նորա՝ Կաթողիկոսի մօտ ապագայում յանցաւոր երևելու երկիւղից, հարկադրուած չեն կտտարել հրահանգ, և ոչ թէ յամառ ապստամբութեամբ: Վերոյգրեալ երկու կարծիք յայտնուում է թագաւոր Կայսեր սոյն Փետրուարի 8-ին, որ բարեհաճում է մակագրել: «Մեք

«Համաձայն գտանիմք ընդ ենթադատութիւն Տեառն Նա-
«խարարին լուսաւորութեան»:

Երբ լուում է խօսելուց, հանում է գրպանից հե-
ռագրութեան նախարտակ՝ որ գրած է յանուն Սինոդի
մեր կողմանէ Նորին գերագանցութեան իսկ թելադրու-
թեամբ, և յանձնում է շուտափոյթ ուղարկել: Վարա-
նում ենք: Սրբազան Սինոդ որքան և այս կենսական
խնդիր մեզ է հաւատացած, բայց և պատուիրած է «խոր-
«հրդակցութեամբ ընդ երեւելի անձինս ի մերադնէից՝ որք
«ի Սանկտ-Պետերբուրգ, հասուն մտօք և խոհական մի-
«ջոքը ղելս հնարից գտանել»: Ո՞վ է այն երեւելի անձն
ի մերադնէից այս խառնակութեան Բաբելոնում, եթէ ոչ
միայն Պարոն Եղեանց, որոյ ազգասիրութեան, անձնուի-
րութեան և խոհականութեան համբաւ՝ ոչ միայն Ռու-
սաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներին է յայտնի, այլ
և արտասահմանի: Որ ի հեռուստ իբրև ի մօտոյ ղեկա-
վարում է մեր ազգային-եկեղեցական շատ կարևոր և
կենսական գործերն: Որոյ կոչմամբ Մակար Սրբազան
Արքեպիսկոպոսի ի Պետերբուրգ չղնալն 1883 թուին՝ այն-
քան մեծ և անթողլի յանցանք դրեցաւ, մինչև դպրոց-
ների այս կացութեան հասնելուն միակ պատասխանատու
ճանաչել նորան: Որոյ մատնացոյց նախագծով բոլոր ժա-
մանակ գործած ենք և մեք այս անձանօթ մայրաքաղա-
քում: Հաւաստեալ գիտէինք, որ Սինոդ բնաւին մեզ լսել
չի կամենար: Գիտէինք՝ որ հասարակաց դատաստանի
առաջ պարտաւոր կմնանք: Գիտէինք ևս՝ որ դիւրին չէր
մեզ ապագայում արգարանալ առաջի խղճի, ժողովրդեան
հայոց և հոգեւոր իշխանութեան, եթէ զանց առնենք
համազգային Մենտորի խորհուրդ: Ուստի բարեւոք համա-
րեցինք ընտրել յերկուց չարեաց զփոքրագոյնն, մեր անձ-
նական համարումն տալ անարգանաց, քան ազգային ու-
սումնարանաց ապագայն՝ անշուշտ վտանգաց: Նոյն իսկ
դիշերը, ժամ 12-ին, ընկճուած տրտմութեան և յուսա-
բեկութեան ծանրատար բեւին տակ՝ որ այնքան աշխա-
տութիւնք և չարքաշութիւնք ի զուր անցին, գեղեցիկ

յոյսեր անձրեոց պղպճակի նման պայթեցան, հարուածող
ձեռն չկասեցաւ, հեռագրեցինք առ Սրբազան Սինոդ:

Է.

ՅԷՋՄԻԱԺԻՆ

Հեռագիր Սինոդին

«Խնդրարկութիւնք մերժեցան, սպառեալ զամենայն
«օրինական միջոցս և օրինակաւս այսու լցուցանելով զիւրն
«պարտիս, մնայ Սինոդիդ առանց հեռաւոր դիմագրու-
«թեանց կատարել զՊետականն հրաման՝ զարտայայտեալն
«հեռագրաւ, և հեռացուցանել զանխուսափելի ծանրա-
«զոյն հետևանս: Պատրաստիմ յելանել, խնդրեմ հե-
«ռագրել զարարեալ տնօրէնութեանցն»:

Հետեւեալ օրն, ի 12 Փետրուարի դարձեալ հաճու-
թեամբ պարոն Եղեանցի առաւել բացայայտ տեղեկագիր
ենք ուղարկում յանուն Սինոդի ընդ համարաւ 11, որոյ
հարազատ օրինակն է. «Համաձայն խոստմանս գծագրելոյ
«ի յայտարարութեան իմում ի 10 ամսոյս համարաւ 9, որ
«յազագս տալոյ զլրացուցիչ տեղեկութիւնս ի մասին յե-
«տաձգելոյ զգործադրութիւն կանոնադրութեան, ունիմ
«չնորհ ցաւօք սրտի յայտ առնել թէ՛ սրպէս տեղեկացայ
«բանաւոր եղանակաւ արդէն հեռագրական պիտակօք
«արարեալ է տնօրէնութիւն ըստ Բարձրագոյն հաճու-
«թեան յանուն Սինոդիդ յազագս անյապաղ գործադրու-
«թեան կանոնադրութեան»:

«Ըստ իմուսմ կարծեաց ի կիր արկան ի կողմանէ Սի-
«նոդիդ համայն օրինական միջոցք ի կատարումն սրբազան
«պարտուց իւրոց առաջի նորոգ ընտրելի ծայրագոյն Գլխոյ
«ազգի և ամբողջութեան նորին. իսկ ապագայ դիմագրու-
«թիւն Դորին վասն այսր առարկայի ունի համարիլ ան-
«շուշտ ապստամբութիւն իմն ի դէմս կառավարութեան և
«յառաջ բերել զդառն հետևանս, յորոց սակի համարիմ,

«իբրե մերձաւորապէս տեղեակ հանգամանաց ամբողջ
«գործոյս, փակումն ներկայ դպրոցաց, զրկումն Հոգեւոր
«իշխանութեան յիրաւանց ունելոյ զնոյնպիսի դպրոցս
«յապագայի և ենթարկումն Ատենականաց սրբազան Սի-
«նոդիդ օրինական պատասխանատուութեանց անձնակա-
«նապէս։ Ուստի ամենախոնարհաբար խնդրեմ զփութա-
«շնորհ տնօրէնութիւն Սինոդիդ յազադս բառականապէս
«ի կատար ածելոյ զԲարձրագոյն հաճութեամբ տուեալն
«վանոնադրութիւն առանց իրիք ժամապաճառութեան և
«պատճառաբանութեանց, և զկատարմանէն յայտ առնել
«ըստ պատկանելոյն. զորպիսի վարկումն վստահիմ ի մէջ
«բերել իբրեւ կատարումն վերջնական պարտուց ըստ արա-
«բեալն ինձ ի կողմանէ Սինոդիդ յանձնարարութեան»։

Սորանից յետոյ նոյն Փետրուարի 13-ին ստանում
ենք սրբազան Սինոդի նոյն օրուայ քարշած հեռագիրն՝
որով պատուիրում է. «Ընդ ստանալն սոյն հեռագրոյ
«աճապարեցէք յէջմիածին ց20 ամսոյս։ Կոչեցեալք են
«նոյնպէս համայն վիճակաւոր առաջնորդք»։ Նոյն իսկ օրն
զկնի միջօրէին 11 ժամում, մեր հեռագրաւ պատասխա-
նում ենք սրբազան Սինոդին. «Հասանել ց20 ամսոյս չկա-
«րեմ. թախանձագին տամ խորհուրդ կատարել զպահանջն
«ի խուսափումն ի չարեաց՝ որք պատրաստին, զկարգա-
«դրութենէն խնդրեմ հեռագրել, սպասեմ պատաս-
«խանելոյ»։

Մինչև վերջին պատուէրի հասնելը՝ մեր վերջին այցե-
լութիւն ենք տալիս բոլոր ծանօթներին։ Ներկայանում ենք
Նորին Կայսերական Բարձրութեան՝ Մեծ Իշխան Միխայէլ
Նիկողայեւիչին, երբեմն Փոխարքայ Կովկասու, որ քառօրդ
ժամու չափ խօսակցութեան մէջ՝ մտաբերում է իւր մեր
խնդրանօք Բորժոմի Հայոց հասարակութեան համար եկե-
ղեցւոյ տեղ որոշելն և նորա հիմնարկութեան օծութիւնն
կատարած ժամանակ իւր Սենեկտպետ հանդիսական ու-
ղարկելը. բայց մեր առաքելութեան պաշտօնի համար
խօսք չենք բանում՝ գործ վճարուած համարելով, թէ և
հասարակաց կարծիք էր, որ Կայսերազունք այդպիսի խընդ-

րում միջամտել չեն բարեհաճիլ¹⁾։

Ներկայանում ենք վսեմափայլ կոմս Յովհաննէս Դաւ-
թեան Դելիանովին և որպէս հայ եկեղեցական՝ իրաւունք
ենք համարում մեզ ասել ամօթահար սրտաբեկութեամբ.
«Թո՛ղ տուէք ինձ՝ Ձերդ բարձր Գերազանցութիւն, յայտ-
«նել հոգւոյս անսիրտիկ ծանրատար վիշտն՝ որ պատուի-
«րակութիւնս դպրոցական խնդրի մասին չյարգուելով
«բարեխնամ՝ Կառավարութեան կողմանէ՝ հարկադրուած
«եմ՝ արտասուածք անքնքիւ վերադառնալ Հայ հասա-
«րակութեան մէջ։ Դուք՝ իբրեւ մերձաւոր հարապատ ազ-
«գապարձանք Լազարեանց ազգատոհմին, դժբաղդաբար
«շրջապատուած լինելով դժուարին հանգամանքներով՝
«Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյն — հակառակ Ձեր հոգ-

1) Երբէք և երբէք չենք կարող մոռանալ Նորին Կայսերա-
կան Բարձրութեան դառնութեամբ սրտի նկատմունք՝ Էջմի-
ածնի անշրջանկատ գործողութեանց մասին, որոց մէկը լինելով
և յետագայ պատմութեամբ՝ խիստ շեշտով ակնարկեց այս խօս-
քերով. «Երեւակայեցէք ձեզ այսպիսի մի անախորժ գրութիւն։
«1877 թուականին մեր զօրքերի զիրքերն ակնարկելով՝ Աղեք-
«սանդրապոլից սահմանադժի ուղղութեամբ հասնում եմք Իդ-
«դիր։ Հարկաւոր կարգադրութիւն անելէն յետոյ՝ գալիս եմ
«Վաղարշապատ։ Գաւառապետի տան հանդէպ ինձ զիմառ-
«րում են Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի ուսանողները թիւրքա-
«կան կարմիր ֆետեր զլիններին։ Մեր զինուորներ սահմանից
«զուրս կռուում են տաճիկ զօրքի հետ, և ահա՛ մեզ պատու-
«հում են տաճիկական տարազի նոր մարդիկներ մեր ըուն երկրի
«մէջ։ Այս իրողութիւնն շատ անար անպատուութիւն արեց
«մեզ վերայ, և մեր նկատեցինք այդ մասին գեներալ Ազարեւի
«միջոցաւ ամենայն Հայոց վեհափառ կաթողիկոսին»։

Թէպէտե՛ 1862 թուականից ի վեր, միշտ դուրսերը պաշ-
տօնավարելով միայն 1874/3 ուսման տարին գտնուած եմ Մայր
Աթոռում ճեմարանի տեսչութեան և ուսուցչութեան պաշ-
տօններով, ուստի և չեմ ակնհասեալ աշակերտների տաճիկական
զլխարկներ կրելուն, սակայն և այնպէս՝ շատերից լսած եմ այս
անախորժ դէպքի մասին, որոց պատճառաւ և ծագած գրա-
դրութիւններ Տէր Գէորգ Գ. Հայրապետի։ Սա իւր հաւանած
բացատրական պատասխան տալուց յետոյ՝ վերջ ի վերջոյ կար-
միր ֆետերը փոխանակել է սեաւ թաւիշ արախիւնների։

աւոյ յօժարութեան, անտարակոյս հաւատացած եմ, դժուարացաք մի անմոռանալի ծառայութիւն—օգնականութիւն մատուցանել, ինչպէս յաւերժայիշատակ Իշխանապետներն: Վրեմի, այս անաշուկութիւնն Ձեզ եւ դժուարին է տանել: Այս խօսքերին հետեւելով փոքր ինչ լուծիւն՝ Նորին վսեմութիւնը տեղից վեր կացաւ եւ անհաճոյ արտեղութեամբ երկու ձեռքեր խողովակաձև չրթունքներին մօտեցնելով՝ յետ քարշեց եւ առաց. «Այս խնդրում հոչ կառավարութիւնն է մեղադրելի, ոչ Իշխան Կառավարչապետ, ոչ Ներքին դործոց Նախարար Տալստոյին եւ «ոչ ես՝ որ Դուք նպատակի չէք հասնում, այլ այն ջերմեռանց մերազգի ծառայողներն՝ որոնք երկու բանակի միջափայտում կանգնած փողահարի դեր են կատարում, «մէկին յարձակման եւ միւսին փախուստի ազդանշան տալով¹⁾: Այժմ անցած է այլ եւ ժամանակ Կոյսերական հաւանութեամբ տրուած հրահանգը չգործադրելու զուցէ

¹⁾ Տէր Նախարարն ընդգծած ակնարկն՝ ըստ մեր կարծեաց եւ ըստ հաւաստի վկայութեանց զիտակ անձանց, վերաբերում էր Նորին Վերադանցութիւն Կարապետ Եղեանցին՝ որ կազմողն է եղել թէ՛ Հայոց եկեղեցական-ծխական մի եւ երկգոտեան վարժարանների նախագիծ եւ թէ՛ այլ հպտտակ քրիստոնեայ ազգերի գաւառացի տարրական կրթութեան ծրագիր եւ ի վարձատրութիւն ոտացել է բարձրակարգ շքանշան: Այս դործողութիւնն կատարուած է այսպիսի հանգամանքներում: Ներքին դործոց Նախարար՝ համաձայն ղեկուցման Կովկասու Կառավարչապետի—ըստ խնդրոյ Հոգաբարձու պարոն Կանովսկու, ցանկացել է անդրկովկասու ազգերի կրթութեան նպատակաշարմար ուղղութիւն տալ, ուստի եւ հրաւիրել է լուսաւորութեան Նախարարին՝ համապատասխան հրահանգ կազմել աղայահատակների գաստիարակութեան համար: Նորին վսեմափայտութիւն Կոմս Վիլխանովն զայն աշխատութիւն յանձնարարել է պարոն Եղեանցին՝ իբրեւ գիրեկար—կարգաւորի կրթական բաժանման ազգաց: Երեւի վերջինս չհարելով խոստովել այդպիսի առաջարկութեան կատարումից, ակամայ կամօք ամենայն հպատակ ազգերի կրթութեան համար մի կշիռ եւ չափ տալով՝ ներքին գիտակցութիւնից խցճահար՝ տանջուած է եւ հետամուտ լինում հնարներին, զեւրդ եւ իցէ այդ ակամայ վրեպակն ուղղել:

առերը էջմիրածնի Սինոդն յանձն առնի կատարել Տէր Նախարարի պահանջ. իսկ ապագայ ընտրելի Կաթողիկոս դուրսէ տառաւել բաղդաւոր լինի իւր առաջարկների կատարման վերաբերութեամբ: Դուք՝ իբրեւ եկեղեցական անձնաւորութիւն եւ զրկանքի սովոր, լայն սիրտ համբերութեամբ հրաբձէք ձեր վիճակի ժողովրդեան մէջ եւ յուսադրեցէք ձնորան գալոց բարեփոխութիւնների մասին. մշտական բան չկայ աշխարհիս մէջ, մանաւանդ որ ես դժուարանում եմ տեսչութեանս ներքոյ առնել Հայոց եկեղեցական «ծխական վարժարաններն: Ի դէպ՝ Դուք Մոսկուայից պիտի անցնէք, պարոն Յովհաննէս Ստեփանոսեան Յովնանեանցին այժմ իմ յանձնարարութեամբ յորդորում են իւր ուղարկած պատգամաւորներ, որպէս զի Տփլիսու «կարավանսարան միայն եւ եթ իւր ամուսնոյ յիշատակին շուրիքիք ուսումնարանին կտակէ՝ առանց ժառանգների «մասնակցութեան: Այդ վարժարանի ապագայն ապահով եւ բաղդաւոր կլինի, հայերին մեծ ծառայութիւն կանի. «որովհետեւ նա Կաթողիկոսի տեսչութեան ներքոյ է: Անշնչտ կհաստատուի Օգոստոսի առ Կոյսեր կողմանէ նորա «կտակաւանդութիւնն՝ եթէ նիւթականով ապահով լինի: «Օգնեցէք այն պարոններին՝ բարեգործ Յովնանեանցին համոզելու, եւ Դուք մխիթարութիւն կունենաք տեսնել մի «մշտառեւ դպրոցական հաստատութեան դռներ՝ միջնակարգ ուսումնաւորութեան համար, հայազգի օրիորդների

Վտան այնորիկ է՝ որ նա քանիցս առաջարկած է եղել Սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսին՝ Երբ ու Մոսկուայ է եղել Օգոստոսի առ Կոյսեր թագադրութեան առթիւ, որպէս զի բարեհաճի Պետրեբուրգ դնալ, եւ տակաւին վերջնական հաւանութիւն եւ որոշումն չտալուց՝ զպրօցական նոր կանոնադրութեան համար բարեփոխութիւններ հայցել Նախարարաց խորհուրդից: Իսկ վերջինս լուսապէս ճանաչելով Կառավարութեան քաղաքականութիւնն, որ անխելանութեան ժամանակն է ձախորդ պահանջներ անում, հրաժեշտ տուած է այդ հրաւերին համակերպելէն՝ ընտրելի Հայրապետին վերապահելով այդ օրինակ միջամտութեանց արտօնութիւն:

առաջ բացուած. Կտակաւոր պայմանով կայ բացուած
«և Աստրախանում Աղաբաբեան վարժարան՝ ինչպէս Ձեզ
«արդէն յայտնի կլինի: Աշխատեցէք՝ Հայոց ազգի մէջ
«հարուստ անհատներին համոզել, որպէս զի մասնաւոր
«արտօնութիւններով ամէն տեղ, մանաւանդ մեծ քաղաք-
«ներում, դպրոցներ բանան և եկեղեցական Տեսչութեան
«իրաւասութեան թողնեն նոցա կառավարութիւնն: Իմ
«կողմանէ Ձեզ՝ որպէս հայ մարդոյ սրտով խօսողի յանձ-
«նարարութիւններ են. յուսամ փոքր ինչ սփոփուած վե-
«րադառնաք և աներկիւմ լինիք՝ թէ այսպիսի կտակների
«հաստատութիւնք իմ մասնակցութեամբ անշուշտ կ'յա-
«ջողին»:

Շնորհակալիքս յայտնելով Նորին բարձր Գերազան-
ցութեան՝ վերջին այս մտերմական զրուցատրութեան մա-
սին, ածապարեցի իշխան Սիմէոն Դաւթեան Աբամելիք-
Լազարեան տալ հրաժեշտի ողջոյնս և մատուցանել սրտա-
գին դօհունակութիւնս նորա առանձինն մարդասէր վե-
րաբերմունքի համար դէպի պանդուխտ հոգևորականներս:

Ներկայանում ենք Կնեսադ Կանդակուղէնին, որ սիրե-
լաբար ընդունելով քաղաքավարական խօսքերով կամենում
է մեզ վերայ եղած ծանր տպաւորութիւնք ցրել: Ներ-
կայանում ենք Նորին Գերազանցութեան Կարապետ Յա-
րութիւնեան Եղեանցին և դռնում արդարեւ վշտահար
գրութեան մէջ, ինչպէս մէկ բաղձալատ այգեգործ իւր
բաղձօրեայ վաստակ և քրթնաթոր ուշխատութիւն կտեսնի
մէկ ժամու մէջ կարկտահար ոչնչացած: «Հնար չունինք,
ասում է նա, ամենայն կարելի ուշխատութիւնք գոր-
ծադրուեցան, ոչ խիզ, ոչ ժողովուրդ հայոց և ոչ Հա-
յաստանեայց եկեղեցւոյ Քահանայապետ չունին իրաւունք
մեղադրել Սինոդին. կմնայ անթերի կատարել հաճանքը
մինչև Աստուած յաջողէ Կաթողիկոսի հաստատութենէն
յետոյ վերստին այս խնդիր շարժելն»: Գրեցիք Սինոդին
հեռագիր և յայտարարութիւն՝ զոր ես թելադրած էի.
երբ ստորագրական պատասխան ստացաւ՝ յաւելացրաւ.
«Պարոն Եւանգուլեանցին ճանապարհորդեցինք, ես յանձ-

նեցի նորան Մոսկուայից անպատճառ Տիխիսի առաջնորդ-
Արիստակէս Եպիսկոպոսին հեռագրել *), որպէս զի առանց
յետաձգութեան կատարուի Կառավարչապետ Իշխանի հե-
ռագրով պահանջ»։ Դուք իմ անունս պաշտօնական կամ
մասնաւոր նամակների մէջ չէք ցոյց տաւած՝ որ ես այս
գործին օգնականութիւն եմ արած. որովհետեւ կարող էր
պատահել, որ Ձեր ծրարներ նամակատան մէջ բացուէին
և ընդօրինակուէին: Յիշեցինք Մակար Սրբազանի գրու-
թեան նախատես խօսքեր. «Անձինք՝ առ որս խնդրէք տալ
գիր յանձնարարութեան, գուցէ առ երկիւղի չյօժարես-
ցին յայտնապէս տեսաւորիլ ընդ Ձեզ», և նորա նկատելի
անհանգստութիւնն տեսնելով՝ ոչ ասացինք, թէ և մէկ տեղ
միայն առ նոյն Արքեպիսկոպոսն ուղղած նամակի մէջ
գրած ենք՝ «այլ սատար գործոյն կայ Գերազանց Եղեանցն,
այլ արդարեւ խոհական, ազգասէր և անաչառ»։ Այն և
մեր ամէն ժամանակ գիշերախօսն այցելած ենք նորան,
նոյնպէս մարդ ուղարկած՝ կասկածաւորութեան տակ
չգնելու համար և փոխանակ բարւոյն չարիք առթելու:

Որովհետեւ ժամ առ ժամ Պետերբուրգի անմխիթար
գրութիւնս՝ մանաւանդ Դեմուտ հիւրանոցի շրջափակ
բանդարգելութիւնն, տխուր և հեղձուցիչ աղղեցութիւն
էին անում մեզ վերայ, և որովհետեւ արդէն նոյն իսկ
Փետրուարի 13-ին յանձնել էինք մեր 12 թուահամարաւ
յանուն Սինոդի յայտարարութիւն փոստային, որով վերա-
դարձուցինք ամբողջութեամբ ի ձեռնարկութիւն և ի հրա-
հանգութիւն մեզ ուղարկուած դպրոցական խնդրոց մասին
կազմուած գործերը. վասնորոյ ոյլ ևս անտանելի համա-
րելով սպասողութիւնն՝ ուրբաթ օր ընդ երեկս, ամսոյն
15-ին թողինք անկարեկից Սանկա-Պետերբուրգ, միւս օր

*) Թէ յերաւի հեռագիր քարշուած էր Գերապատիւ Արեւ-
տակէս Եպիսկոպոսին՝ մեր ի Սուրբ Եջմիածին ստուգեցինք. նո-
րանից ի ներկայութեան Սինոդական անդամ Սրբազան Յովակիմ
և Երեմիա Եպիսկոպոսայ և Պրոկոբորի. ստուգեցինք ի Տիխիս
և պարոն Գևորգ Եւանգուլեանցից, որոնք վկայեցին ճշմարտու-
թեանն:

ընդ երեկս 9-ն ժամին հասանք Մոսկուայ և սրբազան Սինոդից հեռագրաւ խնդրեցինք՝ առ մեր վերջին հեռագրութիւն տալիք պատասխանն այն տեղ յեւրոպայ հիւրանոց ուղղել, զոր և ստացանք ի 18 Փետրուարի, որով մեզ պատուէր էր աւանդուում վերադառնալ ուղղակի Աստրախան:

Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքում երկար մնալու գործ չունէինք, 16-ին մտանք 19-ին ելանք: Երեք օր բաւական եղաւ մեզ տեղւոյն Հայոց վերացման Սուրբ Խաչի փոքրիկ եկեղեցին տեսնել, նորա զգեստներ, կալուածներ, կալուածագրեր, զարդք և անօթեղէնք, մասունք և սրբութիւնք, յիշատակարանք և դպրութիւնք աչքէ անցուցանել և գովել Պարոն երեսփոխան Փանինանցի ուշադիր և հռչակաւոր կարգապահութիւնք, հոգացողութիւնք: Տեսնել Լազարեանց ազգապարծանք իշխանապետաց արևելեան լեզուագիտութեան ճեմարանն՝ իւր հարկւրաւոր ձրիավարք և թօշակատու որդեգիր աշակերտներով, բազմաթիւ ուսուցիչներով և վերակացունքով, հարուստ գրանցոյթ և հաւաքածուներով, մաքրափայլ ննջարաններով, դաստարաններով, հիւանդանոցով, սեղանատնով և ընդունարաններով, ի պսակ ամենայնի իւր աշխոյժ, բազմահմուտ և մարդասէր գերազանց վերատեսչով—Քանանեանց, և յիշատակաց մատենում արձանագրել օրհնութիւն նորա կուուցանողաց սուրբ, անմահ յիշատակին, երախտագիտութիւն նոցա բարեշուստից իշխանազուն ժառանգաց: Տեսնել հին, միջնադարեան բարուց և ճարտարութեան դրոշմ ու ճաշակ կրող կառավարանք: Ազատութեան երկրացիկ, վերամբարձ գրուներ, կրեմլէի պալատն և բազմամասն սրբարան, ուր լինում է Կոյսերաց թագադրութիւն, որքայ թնդանօթ և իւր պատուակից թագաւոր զանգակ. ի յազմանակ աւարուած հաղարաւոր մեծ և փոքր թնդանօթներ, մեծ և փոքր աղգայ սեփականութիւններ: Տեսնել բիւրաւոր աղգի աղգի դրօշակներ և ծոպակիր լուսնավառներ, որոնք նոյնպէս մրցանակաբաժին եղած են ուսուցական անվեհեր զօրակունին: Տեսնել Փրկչական վե-

հասքանչ Տաճար, ուր Ռուսաստանի անբաւ հարստութիւն: մտաւոր և նիւթաւոր, հանքային և դանկային իւրբաւականաչափ հաւաքածուն զարմանահրաշ ներդաշնակութեամբ մթերած է ի յիշատակ այդ մեծ ժողովրդեան որդւոց անցելոյն, ի գովեստ ներկային ի պարծանս ապագային և ի շլացողութիւն համօրէն տեսողաց. տեսնել և մտովի յիշատակել,—աշակերտաց առ աստուածային Վարդապետն ասացուած «տես ճրպիտի են քարինքս և ճրպիտի շինուածք»: Տեսնել Աստրախանի Հայոց պատուաբեր Պարոն Սարգիս Զանուսեանցին իւր տիրապարգև, հրեշտակագեղ դատրիկներով, վայելել նորա առատ սեղան սրտի սիրոյն և համադամ կերակրոցն և ստանալ յօգուտ օրիորդական դպրոցին իւր հայրենի քաղաքի՝ մի տոմսակ արևելեան փոխառութեան հազար թուրքի արժէքով: Տեսնել վերջապէս և մեծապատիւ Յովհաննէս Ստեփանոսեան Յովհաննեանց և ըստ սիրալիր յանձնարարութեան վսեմափայլ Դեկտանով լուսաւորութեան Նախարարի՝ յորդոր կարդալ լսել գերազնիւ Շահպարտեանց բժշկապետի և մեծարգոյ Եւանդուլեանցի խորհրդոց:

19-ին, յուզի անկանք, մինչև կայարան քանի մի ծանօթք, քահանայք և ուսանողք ընկերեցին: Զմեռնային տխուր եղանակ, ձիւնաթաղ անհուն դաշտորայք, գեղաշիտակ մշտականաչ գիհները չոգեկառաց արշաւասոյր ընթացից հետ փոփոխակի շրջընում էին մեր մտապատկերներ և երբեմն ի մօռացօնս տանում, ցնդում, ցրում այն զազիր գարշահոտութիւնք՝ որք բնականից են բազմաթիւ ծխող ուղևորաց, մանաւանդ մաքրութեան թշնամի եւրայականաց: 20-ին հասանք Գրեհաղի: Որքան թարմ անմօռացութեամբ յիշում ենք երկու ամիս յառաջ այս բարեբաղդ տեղ չարաբաղդութեամբ քաշած ճանապարհորդական, սովորական տկարութեան սպանիչ յիշատակ, երբ ժամերով տագնապում էինք, ոչ բժիշկ կայր և ոչ փրկութիւն: 21-ին հասանք Յարիցին, տեղւոյն փոքրաթիւ պատուելի հայազգի գործակատարք և վաճառականք դիմաւորեցին, սփոփանք գտանք, հրաւիրեցին ճաշկերոյթի:

զոր յատկապէս կայարանում ի պէտս մեր պատրաստած էին, յայտնեցինք շնորհակալութիւն, փութացինք փոստային իջևանն՝ ուր թողած էինք կառք խաղտուածք ամրացուցանելու, հատուցինք պարտքերնիս և ընդ երեկս ճանապարհորդեցինք դէպ ի Սարեփթայ՝ որ իւր Սիդոնացուց համանունին յիշատակ կարող է պարծիլ՝ գեղեցիկ բայլգամի և մանանեխի գործարաններով:

Վերադարձին ճանապարհ չէր այնչափ հեշտին՝ որչափ յառաջընթացին: Յերթին ձմերան սկզբի ամիս իւր հզօր զօրութեամբ ձուլած, միապաղաղ, նոյնատարր գործած էր հողային բոլոր կոշտեր, քարեր, մանրամուղ փոշիներ, այնպէս՝ որ անհամար թաւալող երկաթահեց անիւներ փայլուն հայելուղի դարձած էին, ամարնային ճահճուտ և փոշոտ ճանապարհներ՝ յորս տուընջեան և գիշերոյ լուսաւորը ախորժ հաճութեամբ նշողարձակ ճառագայթից անդրացուումն կստանային: Ի դարձին ուժասպառ Փետրուար եղանակին յոխորդ ասպատակին տեղի տուած ձիւնահալ, անձրևաբերք, ջերմաշողիկ յաճախակի ի կռիւ իրերաց գալով՝ ապականած, շաղախած, իրար խառնած էին հաւկառակ բնութեամբ տարերք, հող և ջուր—պինդ և կաւուղ—հաստուածեղէն եղբարք՝ յորս ոտնակոխ ռահահորդ իբրև յորոգայթ կըռնուէր, կթակարթուէր և կկապուէր: Այսպիսի ժամանակ՝ ոչ մեք և ոչ այլք, չտեսնենք այլ ևս կրեաժ և Զամիան—իջևանների մէջ ինկած ճանապարհ: Ուղիղ 7 ժամ տեեց մէկէն մինչև միւս կայարան հասնելնիս: Գիշերոյ ժամ 8-ին ելանք, կառավարք արեած, երկվարք վաստակած, ձիւնախառն անձրև բռնած. ցուրտ հիւսիս փակարանէն դուրս վազած, աղջամղջին գիշեր տիրած, ահ ու դողի արհաւիրք զմեզ շուարած, կշարժենք, կերթանք, կյառաջենք, բայց դեռ չենք հասնիր:

Ուր ուրեմն Փետրուարի 26-րդ օր, ցերեկուան 11 ժամին հասինք Վոլկայ գետոյն աջ ափ, Աստրախանին յանդիման: Փոստային իջևանէն վտաւանաչափ վեր ենք: Կառք և ծանրութիւնք տակաւին անդր յալիս Գայլ գետոյն փոխադրել անհնարին են: Զարմանախառն զուգա-

դիպութիւն, 26 Դեկտեմբերի ելք յԱստրախանայ՝ նոյն թիւ Փետրուարի մուտք: 26 Դեկտեմբերի նոր և անհաստատ կամուրջ ձմերան—սառոյց. նոյն թիւ Փետրուարի պաղն միայն միջաբեկ և անհարթ ընթացք: 26 Դեկտեմբերի յաջմէ և յահեկէ զգուշաւորք կառաջնորդեն զմեզ յայնկոյս, նոյն թիւ Փետրուարի յաջմէ և յահեկէ ընդ սառնակոյտ ալիսն ուղղաձիգ առասանք կապահովեն զմեր երերուն փրկութիւն, զոր թիաքարչ նաւակն տասնաւոր նողայից խառնաչփոթ աղաղակաւ յինքն բարձած դանդաղ դեղերանօք ընդ միջաբէկ սառնահոլով գետոյն հոսանս հասոյց յալին ձախակողմ: Փնօք նախախնամողի առաջնորդական ձեռին. «Անցաք մեք ընդ հուր և ընդ ջուր և ևհան զմեզ ի հանգիստ»:

Բայց գերեզմանի ափեր չհասած մարդոյ համար կայ հանգիստ. ոչ երբէք: Ինչպէս մինչև Սանկտ-Պետերբուրգ բանիւ և գրով՝ հարկւրաւոր ստութեան բարօրանքներ մեր վերաբերութեամբ տարածուած էին՝ շնորհիւ ստատակասպաս բամբաստներնի, նոյնպէս և մինչև Աստրախան հասած էին այլ ընդ այլոյ անհեթեթ զրոյցներ: Առաջակայ դատաւորի կիւրակէն մեծի պահոց եկեղեցի ենք իջնում բաւականին բազմութիւն, արք և կանայք, ծերք և տղայք հետաքրքիր մեր շուրջն են դառնում: Որքան անձկալից կարօտով սպասուած ենք եղած մեր հօտի բարեպաշտօն ժողովրդէն՝ անցուցանում ենք մեր մտքէն. և ամենայն նեղութիւն մօռացած ենք համաբուծում նոյա դատարկ սիրային ակնարկի առաջ: Սակայն որքան մօտատես միամիտ ենք՝ ծաղկանց փունջին ներքև դարանած ատելութեան թունաւոր օձ չտեսնելու: Այդ հետաքրքիր և թափանցիկ հայեացք որոնում են մեր պարանոցով քարշուած տեսնելու Սրբոյն Աննայի առաջին կարգի շքանշան՝ զոր մեք լիովին ի վարձ վաճառման աղագային վարժարանաց ստացած ենք ռուսական Պետութենէն, ինչպէս ընդհանրացած հաւանական կարծիք եղած է: Տեսնել ի մեզ վարձատրութիւն այն Վեհապետի, որոյ երեսաց տեսութեան անգամ՝ իբրև արհամարհ ոք, ար-

ժան չգտնուեցանք: «Յուզից ձեզ, ում նման է ժողովուրդս այս, նման է մանկաւոյ՝ որք նստիցին ի հրապարակս և ասիցեն, փողս հարաք ձեզ և ոչ կաքաւեցիք մեզ»: Յանկաւք ի բոլոր սրտէ Հայ ժողովրդեան ամենակերպ յաջողուած և բազմաւոր գործիչներ՝ որք մաքերով անգամ չանցուցած առաքինութեանց Տեարք համբաւութիւն և ըստ հռչակին գնահատուին, ըստ որում տակաւին իրականութիւն մէկ կողմ՝ թողած՝ երեւակայականով կղբալուինք:

Ը.

Ներկայ հաշուէտուութիւն ընթերցողներից իւրաքանչիւր ոք իւր հայեացքին և համոզման համաձայն՝ կգայ մէկ եղբայրացութեան, այն է՝ կամ անմեղագիր առնել զմեզ, կամ դատապարտել: Վասն զի մեր գործողութեանց մերձաւորապէս տեղեակ եղողներ յօգուտ և ի վնաս մեր՝ ձայն բարձրացրած են գրական ասպարիզում: Դոյնանից առաջինն է Տփլիսից տարւոյս Մարտի 1-ին Կոստանդնուպոլսոյ Թէրճէմանը էֆրեար հայատառ թրքաբարբառ լրագրին ուղարկած թղթակցութիւն, որ տպուած է նոյն ամսոյ 28-ին նորա 2291 թուահամարում, և շարունակելի լինելով մեզ ոչ ստորագրութիւնն է յայտնի և ոչ բովանդակութիւնն, բայց յիշուած համարում տպուածն, որ թէև արգարացուցիչ մեզ, սակայն այլատարազ խօսքերով ճշգրտանման է քան ճշմարիտ: Երկրորդն է, Արեւելք լրագրին իբր թէ երեանից սոյն Մարտի 12-ին ուղարկուած յօդուածն, որ տպագրուած է նոյն ամսոյն 23-ին նորա 367 թուահամարում երեք ատուղանիչ կրող թաքնութեամբ, որ գլխովին դատապարտող է մեզ ինքնահար, մտացածին սուտերի վերայ հիմնուելով: Վերջին թղթակցութիւնս ևս Տփլիսից է, ինչպէս ուշագիւր ընթերցող կարող է ռից և տեղեկութեանց դասաւորութեանէն ճանաչել, մանաւանդ սա կտորից. «Էջմիածնի Պրովորին հեռագրով կանչել են Թիֆլիս, շուտով պիտի

գայ»: Կարող է ճանաչել և ժամանակի սղութենէն՝ որ 11 օրուայ մէջ երեանից Պոլիս նամակ հասնիլ և տպագրուիլն, թէ ոչ անհնարին, գէթ բաւականին դժուար է, Մեր այդ թղթակցութեանց հետ հաշիւ տեսնելիք չունինք: Բաւական է, որ մեր հաշիւ ներկայացրինք ամէն ընթերցող Հայ անհատի և զմեզ առաջի խղճի և ապագայի անդատապարտ կացուցինք: Բայց ինչպէս ամէն հաշիւ կունենայ իւր տարբերութեանց բացատրութիւն և գումար, նոյնպէս և մեր տանք սորա համոզման տարբերութեանց բացատրութիւն և ընդհանուր հաւաքաբանութիւն:

Մեր յանուն սրբազան Սինոդին ուղղած յայտարարութիւն ի 20 Յուլիսի 1883 թուականի ընդ համարաւ 96, առ գերապատիւ Ներսէս Սրբազան եպիսկոպոս արձակած նամակաց հատուածք յ2, յ30 Հոկտեմբերի և ի 11 Նոյեմբերի 1884 ամի, և առ վերատեսուչս ժողովրդական դպրոցաց Բաքուայ Նահանգի-Դադստանու գաւառի և Կուպանի շրջանի տրուած հաղորդագրութիւնք ի 28 Մայիսի և ի 11 Սեպտեմբերի նոյն տարւոյ թուահամարք 127 և 267, կարգացողք ստուգապէս վերահասու են, որ մեր նոր հրահանգների հոգեւոր դպրոցների մէջ գործադրութեանն՝ նախ քան զկաթողիկոսի հաւանութիւն, հակառակորդ ենք եղած: Նոյն գաղափար կկազմեն և մեր յանուն Կովկասեան Կառավարչապետի ի 19 Յունուարի տարւոյս և Ներքին գործոց Նախարարի յ2 Փետրուարի մատուցած ծանուցադիր ընթերցողք, ևս և լուսաւորութեան Նախարարի և Դոնդուկով-Կորսակովի դիւանատան Կառավարչի հետ ունեցած առարկութիւնք վերձանողք: Սակայն յանուն Սինոդին ի 11, ի 12 և ի 13 Փետրուարի տարւոյս տուած հեռագրութիւնք և յայտարարութիւն կարգացողք կկանեն զմեզ տրամադիր և հաւան հրահանգաց անմիջական գործադրութեան: Ի՞նչ էր այս անակնունելի, յանկարծական, գաւաճանոյ փոփոխամտութիւն և երկչտութիւն: Առանց թաղուցանելու պէտք է խոստովանինք՝ որ Սանկտ-Պետերբուրգ գնալով՝ մեր կարծիք փոխեցինք հրահանգի գործադրութեան վերաբերու-

Թեամբ, և առաւել անարդար գտանք մեր հոգեւոր բարձ-
րագոյն վարչութիւն քան Պետական կառավարութիւն.
Ըստ որում նախ՝ 1874 թուականին տրուած հրահանգներ
հոգեւոր դպրոցաց մէջ ժողովրդական ուսումնարանաց
տեսչի հսկողութիւն ունենալու իրաւանց մասին, հան-
գուցեալ Հայրապետի կողմանէ պակասաւոր է հաղոր-
դուած ի դործադրութիւն սրբազան Սինոդի և վիճակաւոր
առաջնորդաց, և վերջինքս անմեղութեամբ պակասաւոր
են գործադրած: Երկրորդ՝ դպրոցական վարչութեանց
համար եղած վերջին կարգադրութիւնք ընդհանուր են
գրեթէ ամենայն հպատակ ազգաց համար, որոց կարգից
բացառութիւն չեն կարող ունենալ մեր վարժարաններ:
Եւ երրորդ՝ այս կենսական խնդրոց մէջ Նորին գերա-
զանցութիւն՝ Մեծարգոյ Կարապետ եղբանց, երբէք և
երբէք չէր թոյլատրիլ իրեն վարուիլ այլ կերպով՝ քան թէ
պատշաճն էր: Մեր անուանաբեկութեամբ նա այնքան
չէր մխիթարուիլ, որքան գործոյն խանգարմամբ կտարա-
կուէր և կտխրէր, ուրեմն և ամբարշտութիւն կհամարիմք
կարծել՝ որ գիտութեամբ սխալ ուղղութիւն տուած լինի
Նորին յարգութիւն մեր գործակատարութեանն:

Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ի 24 Դեկտեմբերի
1884 ամի քարշած հեռագիր վերժանողն ևս կմեղադրէ
զմեզ՝ իբրև սրբազան Սինոդի մեզ համար գծադրած
գործողութեան շրջանակից դուրս եկողի, բայց եթէ այն-
պիսին բարեհաճի Սինոդի յ3 նոյն ամսոյ թուահամարաւ
3342, մեզ տրուած հաւատարմագրութիւնն ուշի ուշով
վերժանել՝ անմեղադիր կարձակէ. որովհետև լիակատար
իրաւունք էր տրուած մեզ, և մեք լաւապէս գիտէինք
թէ՝ հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան գիտումն գլխա-
ւորապէս այն էր և է, որ հոգեւոր դպրոցները ժողովրդա-
կան տեսչաց անընդմիջական հսկողութիւնից ազատ լինին,
և Պետական կառավարութեան լիակատար հաւատարմու-
թիւնն վայելեն, ինչպէս և մինչև ցարգ. նոյնը կբաղձայ և
Հայրապետ ամենայն Հայոց, ով և լինի նա: Ապա ուրեմն
ի 13 Յունիսի 1884 թուականի ռուսաց հոգեւորականու-

թեան ձեռք գտնուած հոգեւոր ծխական դպրոցների հա-
մար շնորհուած հրահանգի Հայոց վարժարանաց վերայ
ևս տարածիլն խնդրելով Կովկասեան Իշխան Կառավար-
չապետից՝ ուղղակի ծառայեցինք սրբազան Սինոդի գիտ-
մանն: Մերազգիներից ով որ մտադրութեամբ ուսումնա-
սիրած է Փետրուարի 16-ին և Յունիսի 13-ին Բարձրագոյն
հաճութեամբ շնորհուած դպրոցական հրահանգների ամէն
մէկ գիրն ու բառ, յօդուածն ու հրահանգ, շատ լաւ
կհասկանայ թէ ի՞նչ մեծ շնորհք կլինէր, եթէ այն արտո-
նութիւն մեզ տրուէր: Վասն զի վերջին օրէնսդրութեամբ
երկդասեան հոգեւոր դպրոցներ քառամեայ դասընթացից
վերայ ունին և միամեայ գնացք, իբրև լրացուցիչ յաւելուած,
իսկ միադասեան վարժողներն՝ նոյն կարգով, ունին եռա-
մեայ շրջան: Այս չափերը մեր գաւառական քաղաք-
ների, աւանների և գիւղերի մէջ եղած ուսումնա-
րանաց համար շատ և շատ բաւական են, եթէ միակերպ
և կանոնաւոր ուղղութիւն կտրուի նոյա բանիմաց թե-
մական տեսչի առաջնորդութեամբ, և անցելոյն նման չի
թողնուիլ նորանց ի հաճոյս տեղական հոգաբարձուաց և
վարժապետաց անգործութեան գառնապարտուած: Կմնայր
քանի մի տեղերի, գործինակ Աղեքսանդրապոլի, Ախալ-
ցըխայի, Ղարսի, Գանձակի, Ղզլարի ևն վիճակային վար-
ժարաններն, որոնք չէին բաւականանալ հինգամեայ շրջա-
նով, դորանց ուղղակի հոգեւոր իշխանութիւնն կփոխարկէր
թեմական դպրանոցի-սեմինարիայի, ըստ որում թէ ան-
շուշտ պէտք կայ, թէ կառավարութեան նիւթական բա-
ւարար միջոց և թէ անփախչելի անհրաժեշտութիւն
ստիպում է ռուսաստանի Հայոց առաջնորդական վիճակաց
թիւ ու քանակ աւելացնել և տեղադրական զգուշու-
թիւններով նոյա դասաւորել:

Ախտակցութեան և կարեկցութեան արժանի կտես-
նենք այն կարգի բանաւոր և գրաւոր հրապարակախօսք,
որոնք ուղեղի բորբոքման հիւանդութեամբ բռնուած՝
ցնորաբանեցին թէ մեք քանի մի բարեկամաց ճարպիկու-
թեան և խորհրդատուութեան շնորհիւ գնացինք Սանկտ-

Պետերբուրգ Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի Կաթողիկոսական ընտրութիւնն յաջողելու։ Ողորմելի երազատեաներ, իրենք գիշեր և ցորեկ զառանցում են իւրեանց դիտաւորութիւններ յառաջ վարելու համար և կարծում են թէ այլք ևս ոչինչ հոգս չունին։ Ձարմանք է, ինչ որ հնարաւոր էր յէջմիածին առնել, և իսկ գործելու տեղն ևս մայր Աթոռն էր, ինչ հարկ կայր Պետական քաղաքի հրապարակներում թարթափելու, տեղական Հայոց ձայն ու կարծիք էինք հարցնելու, թէ քաղաքական իշխանութեան միջամտութիւնն էինք որոնելու։ Ինչ պարտք մեզ վերայ դրուած էր՝ կատարեցինք զայն սրբութեամբ և ամենայն անձնուիրութեամբ։ Այլ և ձախ վայրաբանութեանց նշանակութիւն բնաւին չենք տուած և չենք տալու։ Յամենայն սրտէ կփափագէինք՝ առաջակայ ուսումնական տարեսկզբին դպրոցների դրանց աւետաւոր և հրահանգի ազդեցութենէն բնաւին դուրս բացմամբ զմեզ դատապարտելի, սխալական և անհեռատես ճանաչելու։ Իսկ զսրբազան Սինոդականս և զառաջնորդս հանդերձ համանգամայն յայտնի և դաղտնի խորհրդականօք մեծարելի իմաստուն և անսխալական դաւանելու։

Թ.

Որովհետեւ բարեյական պատասխանատուութեան վերաբերուած բաժնին հաշիւ և համար տուինք, ուրեմն մեր ժողովրդեան, մանաւանդ փարիսեցի ոմանց, հետաքրքրութիւնն յազեցուցանելու մօք ներկայացնենք և մեր դրամական ծախուց պատկեր, որպէս զի ըստ այնմ դատաստան առնեն։ Ահաւասիկ իսկական մեր յառաջագրութիւն յանուն Վիճակային Կոնսիստորիային Հայոց Աստրախանայ ի 15 Մարտի տարւոյս ընդ համարաւ 62։ «Ի կատարումն առաջագրութեան մերոյ ի 21 Դեկտեմբերի «անցեալ 1884 ամի թուահամարաւ 410. Վիճակային Կոնսիստորիայդ Հայոց Աստրախանայ հատոյց մեզ ճանապարհածախք ուղիորութեան ի Սանկտ-Պետերբուրգ յար-

«դեանց թեմիս հինգ հարիւր բութի աւծաքոյ։ Դիտելով «զի այնքան դրամք չբաւէին մեզ, հեռագրաւ խնդրեցաք «ի սրբազան Սինոդէ Սրբոյ էջմիածնի այլ ևս մի հազար հինգ հարիւր բութիս աւծաքոյ, զորս ամբողջովին հատոյց «առ մեզ կառավարիչ ասթուպատկան կալուածոց Գիշ-«նեի՝ արժանապատիւ Կարապետ Վարդապետն Այվա-«զեանց։ Բաց յայսմանէ խորհուրդն կառավարութեան «եկեղեցեաց Հայոց Սանկտ-Պետերբուրգի և Մոսկուայի «քարեհաճեցաւ ընդ ձեռն նախագահի իւրոյ՝ Պայծառա-«փայլ իշխան Սիմէոնի Դաւթեան Աբամելիք-Լազարեանց, «յանձնել ի ձեռս մեր բութիս աւծաքոյ երեք հարիւր։ «Ռւրեմն ընդ ամենայն հասին առ մեզ յանուն ճանա-«պարհածախք և սննդեան ի մայրաքաղաքին երկու հա-«զար երեք հարիւր բութի աւծաքոյ։

«Ի վերոյիշեալ գումարաց ծախսեցան ընդ ամենայն «ի վարձ եւթն երիվարաց վասն 820 մզոն փոշտային ճա-«նապարհի, ի պարգև ձիավարաց և ծառայից, ի գին երկից «տոմսակաց երկաթուղւոյ և կշռոց ծանրոցաց, ի վարձ «հիւրատան և սննդեան երկից անձանց և ի վճար կառաց, «հեռագրութեանց և այլոց պիտոյից յերթ և ի դարձն «մեր ի Պետերբուրգ յընթացս ամբողջ երկուսնեայ տ-«ւուրց մի հազար երեք հարիւր տասն բութի տասն կոպէկ։ «Այլ որովհետեւ արտաքոյ այսոցիկ ծախուց արժանապա-«տիւ անդամք Դսրին՝ ի պատճառս անհնարութեան գտա-«նել զծածկեալ կառս դիւրավճար վարձուք, պարտաւո-«րեցան բանաւոր յանձնարարութեամբ մերով գնել զյա-«տուկ ճանապարհական կառս՝ մի հարիւր վաքսուն եւ «երեք բութի աւծաքով, որք տակաւին մնան անվճար, «վասն որոյ զմնացորդ ինն հարիւր ուքսուն եւ ինն «բութի իննսուն կոպէկս աւծաքոյ ընդ սմին առաքելով «ի Դոյնն, առաջագրեմք, նախապէս բառնալ ի մէջ առա-«ջարկեալ գումարաց զգինս կառացն և ապա զյաւելեալ «ուրթ հարիւր քսան և վեց բութի իննսուն կոպէկս ար-«եւթոյ ամբողջովին մատուցանիլ ի Սինոդն Սրբոյ էջմի-«ածնի։ Իսկ զկառսն՝ եթէ ձեռնտու գնով անհնարին լիցի

«վաճառել, համարել սեփականութիւն առաջնորդական»
«տանն վիճակիս Աստրախանայ»:

Ո՛վ ոք Պետերբուրգի սղութեան՝ ուտելեաց և բնա-
կարանաց, ծանօթ է և գիտէ Դեմուտ հիւրանոցի գիրքը,
յուսանք որ զմեզ անդր քան զչափն խնայող կղտնէ ազ-
գային կոպէկներով հաւաքուած գումարի ծախսարարու-
թեան համար: Ո՛վ ոք մանրամասնաբար կտեղեկանայ՝ որ
առաւել քան երկու հաւիւր բուրլի ուտելեաց և ըմպե-
լեաց համար ծախսուած չէ, կարող է գաղափար կողմել
թէ ինչպիսի զրկութեանց ենք համբերել: Երանի՛ր թէ
աշխարհիս մէջ վանելու անհնարաւոր, ահագին ուժեր
չկանգնէին տկարների և ընկճուածների ընթացքի յառաջ-
այն ժամանակ թէ հեշտ էր ամէն մէկ ժողովուրդի իւր
գոյութեան կռուի ասպարիզում շարունակել գնացքը
մինչև մէկ որոշ բաղդասահման կէտ, և թէ նիւթական
և բարոյական զոհողութիւններն կունենային իւրեանց
նշանակութիւն:

ՍՈՒՔԻԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՐՋԵԱՆՅ:



ՅԱՆԵԼՈՒԱԾ

Յաջողութիւն չունենալով՝ դպրոցական խնդրոյն վե-
րաբերութեամբ մեր գործելու եղանակի մասին, ազգային
լրագրական հրատարակութեանց մէջ յայտնուած մե-
ղադրական դրութիւնները յառաջ բերելու, ընթերցողների
ծանօթութեան համար նոյնութեամբ զետեղում ենք Կով-
կասեան Կառավարութեան կողմից յայտարարուած տե-
ղեկագիրն՝ որ տպագրուած է «Նոր Դար» օրագրի 1885
թուականի 41 համարում: Յարգելի վերձնողք կարող
են համեմատել մեր պատճառաբանութիւն Կառավարու-
թեան առարկութեանց հետ և վերլիշել նախանցեալ
տիւր իրողութիւնները դպրոցների դռները փակուելու
ժամանակ:

Ներկայումս տէրութեան կարգադրութեամբ փակվում
են բոլոր այն հայոց ծխական ուսումնարանները, որոնց
վարչութիւնը չէ ուզում կատարել այդ ուսումնարանների
համար տէրութիւնից դրուած կանոնները: Որովհետև այս
տեսակ ուսումնարանների փակուելու առթիւ հասարա-
կութեան մէջ դիտմամբ տարածվում են անճիշդ լուրեր,
ուստի հետեւեալ ծանուցումը տպվում է պարզելու ներ-
կայ հանգամանքը և ցոյց տալու իսկական պատճառները,
որոնք ստիպեցին տէրութեան գիմելու վերոգրեալ ցա-
ւալի միջոցին:

1873 թ. նոյեմբերի 22-ին Բարձրագոյն հաստատուած
Պետական խորհրդարանի կարծիքով Կովկասում և Ան-
դրկովկասում ուսումնարանական մասի կաղմակերպու-
թեան համար կարգադրուած է, որ բոլոր տէրութեան
գաւառական և սկզբնական ուսումնարանների, նաև հա-

սարակական և մասնաւոր դպրոցների կառավարութիւնը, նոյնպէս այլադաւան ծիսական դպրոցների վերայ հսկողութիւնը յանձնուին ժողովրդական ուսումնարանների վերատեսուչներին և տեսուչներին: Սորա հետ յիշեալ բոլոր ուսումնարանների վերայ պէտք է տարածուին Կայսերութեան մէջ ներդրած ոչ այն օրէնքները, որ պարտաւորացնում են աւանդել ռուսաց լեզուն բոլոր ուսումնարաններում և ռուսաց պատմութիւնն ու Ռուսաց Կայսերութեան աշխարհագրութիւնը այն տեղերում, ուր ուսուցանում են առհասարակ պատմութիւն և աշխարհագրութիւն: Այս Բարձրագոյն հրամանը կատարելու միջոցին առաջ եկան մի քանի թիւրիմացութիւններ հայ լուսաւորչական բարձր հոգեւոր իշխանութեան և Կովկասի գլխաւոր վարչութեան մէջ: Ապագայում այս թիւրիմացութիւնների առաջն առնելու համար ներքին գործոց նախարարի ամենահպատակ զեկուցման առթիւ թագաւոր Կայսրը 19 յուլիսի 1874 թ. Բարձրագոյն բարեհաճեց հաստատել իբրեւ հրահանգ թէ հայ լուսաւորչական հոգեւոր իշխանութեան և թէ ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչների համար հետեւեալ կարգերը:

1) Համաձայն 975 յօդ. XI հատ. 1 մ. օր. ժող., հայ հոգեւոր իշխանութեան պարտաւորութիւնն է՝ հիմնել ծիսական դպրոցներ և նոցա կառավարել, նոյնպէս հոգալ մտցնելու կանոնաւոր և յարմար դաստաւանդութեան եղանակ և պահպանել բարոյականութիւնն ուսանողների և ուսուցիչների մէջ:

2) Ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչների պարտաւորութիւնն է՝ վերաբերութեամբ հիմնուող և Հայոց հոգեւոր իշխանութեան ձեռքով կառավարուող ընդհանուր կրթողական ծիսական ուսումնարանների բարձրագոյն հաստատուած 22 նոյեմբերի 1873 թ. Պետական խորհրդարանի կարծիքի զօրութեամբ, — հսկել՝ 1) որ բոլոր ուսումնարաններում՝ աւանդուի ռուսաց լեզուն, իսկ այն ուսումնարաններում, ուր ուսուցանում են ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, — աւանդուին ռուսաց

պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը ռուսերէն լեզուով: 2) որ այդ ուսումնարաններում ուսուցիչները լինին ռուսաց հպատակներ պարտ ու պատշաճ բարոյականութեամբ: Իսկ տեսուչներին իրաւունք չէ տուած խառնուելու ուսումնարանների տնտեսական մասի մէջ կամ սոցա վերաստուգելու: 3) այն ուսումնարանները, որոց նպատակն է պատրաստել եկեղեցական պաշտօնեայք, ժողովրդական տեսուչների հսկողութեան չեն ենթարկւում և մնում են հոգեւոր իշխանութեան բացառական կառավարութեան տակ: Այս տեսակ ուսումնարանների դասընթացը և նոցա ներքին կարգի մասին կանոնները պէտք է ներկայացնուին ի հաստատութիւն Բարձրագոյն վարչութեան (յօդ. 1004):

Սորա հետ թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց հրամայել, որ համաձայն վերոգրեալ բացատրութեան, Կաթողիկոսը իւր կողմից անյառաջ պարտ ու պատշաճ կարգադրութիւն անէ որ հայոց հոգեւոր իշխանութեան կառավարութեան ներքոյ գտնուող ընդհանուր կրթողական ծիսական ուսումնարանները ենթարկուին, վերոյիշեալ հիմանց վերայ, ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչների հսկողութեանն և որ սոցա հաղորդուի այդ ուսումնարանների ցուցակը, նոյնպէս պարտաւորացնել նշանակուած թեմական վերատեսուչներին, որ իւրեանցից կախուած օգնութիւնը հասցնեն ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչներին, որպէս զի սրբա կատարեն իւրեանց վերայ դրուած պարտականութիւնը:

Վերոգրեալ կանոններից երևում է որ՝

Ա) Հայոց հոգեւոր իշխանութիւնը պարտաւոր էր նոր բացուելիք և փակուելիք ուսումնարանների մասին իսկոյն սոցա բացուելուց և փակուելուց յետոյ յայտնել ուսումնարանական վարչութեան, որովհետեւ հակառակ դէպքում նոր բացուած ուսումնարանները կարող են մնալ առանց հսկողութեան շատ թէ փոքր ժամանակուայ ընթացքում, կամ թէ փակուած ուսումնարանների վերաստուգութեան համար ուսումնարանական վարչութեան

անձինք պարտաւորած կլինէին ի դուր տեղը ճանապարհորդութիւն անել:

Բ) Հայոց հոգևոր իշխանութիւնը պարտաւոր էր տեղեկութիւն տալ ուսումնարաններում նոր նշանակուած ուսուցիչների մասին, ցոյց տալով նոցա բնակութեան տեղը, մինչև ուսուցչութեան պաշտօն ստանալը, և նոցա կրթական ցենզը, որովհետև առանց այդ տեղեկութեան ուսումնարանական վարչութեան անձինքն անկարող կը լինէին ուսուցիչների հպատակութեան և բարոյականութեան մասին տեղեկութիւն հաւաքել:

Ներքին գործոց նախարարութիւնը, իւր դրութեան մէջ 20-ին ապրիլի 1876 թ. № 1481, Փոխարքայի Գլխաւոր վարչութեան Կառավարչին նոյնպէս բացատրած է որ 19 յուլիսի 1874 թ. Բարձրագոյն հրամանի զօրութեամբ, Հայոց հոգևոր իշխանութիւնը պարտաւոր է հաղորդել ուսումնարանական վարչութեանը տեղեկութիւններ թէ նոր բացուելիք ուսումնարանների և թէ նոցա մէջ նոր նշանակուած ուսուցիչների մասին:

Գ) Բացի սրանից Հայոց հոգևոր իշխանութիւնը պարտաւոր է հաղորդել Կովկասի ուսումնարանական վարչութեանը ընդհանուր կրթողական ծխական ուսումնարանների ցուցակը, որը հարկաւոր էր այն հանգամանքի առաջնաւոր համար, որ երբեմն Հայոց հոգևոր իշխանութիւնը թոյլ էր տալիս մտցնելու ի թիւս ծխական ուսումնարանների այն տեսակ ուսումնարանները, որոնք պահպանվում էին կամ մասնաւոր անձանց կամ հասարակութեանց հաշուով: Այս տեսակ ուսումնարաններն ի հարկէ պէտք է մտնէին առ հասարակ մասնաւոր կամ հասարակական ուսումնարանների կարգը և պէտք է որ ամբողջապէս ենթարկուած լինին ուսումնարանական վարչութեանը:

Զը նայելով նորան որ 19 յուլիսի 1874 թ. յիշեալ օրէնքի ուսումնարանական վարչութեանը տրվում էր շատ սահմանափակ հսկողութիւն Հայոց ծխական ուսումնարանների վերայ և որ ուսումնարանական կրթական կէ-

տից ուսումնարանների վերայ դիտողութիւնը այդ օրէնքի զօրութեամբ ամբողջապէս մնում էր Հայոց հոգևոր իշխանութեան վերայ, այնու ամենայնիւ այս վերջինը զանց էր առնում հաղորդել ժողովրդական ուսումնարանների վերատեսչութեանց մինչև անգամ ամենակարևոր տեղեկութիւնները հաշուետուութեան համար թէ այն անձանց մասին որոնք նշանակվում էին ուսուցչի պաշտօնով Հայոց դպրոցներում և թէ հենց դպրոցների մասին: Այսպէս ահա երբ ուսումնարանական վարչութեանը հարկաւոր եղաւ տեղեկութիւն ունենալ թէ Հայոց հոգևոր իշխանութեան ներքոյ գտնուած ուսումնարաններից որոնց նա համարում է հոգևոր և ուրեմն պէտք է ենթարկուին համաձայն 19 յուլիսի 1874 թ. Բարձրագոյն հաստատուած կանոնների ուսումնարանական վարչութեան դիտողութեան, և որոնց ընդհանուր կրթողական, և հետեւաբար սորա հսկողութեանը ենթարկուող, Կովկասի Փոխարքայի Գլխաւոր վարչութեան նախկին կառավարիչը 21 մարտի 1881 թ. դիմեց Կաթողիկոսին որ հաղորդուին նորան այդ տեղեկութիւնները: Նորին վեհափառութիւն 27 մայիսի 1881 թ. № 252 դրութեամբ պատասխանեց, որ ներկայ օրինաց հիման վերայ ժողովրդական ուսումնարանների վերատեսչների և տեսուչների դիտողութեանը չեն ենթարկվում էջմիածնայ հոգևոր ձեմարանը, հոգևոր գաղսցներն և եկեղեցական ուսումնարաններից նոքա որոնց նպատակն է պատրաստել եկեղեցական պաշտօնեայք և որ նորին վեհափառութիւնը կարգադրել է որ թեմակալ առաջնորդները հաղորդեն Գլխաւոր վարչութեանը նորա ուղած տեղեկութիւնները: Սակայն այդ տեղեկութիւնները ոչ այն ժամանակ և ոչ յետոյ թեմակալ առաջնորդները չեն հաղորդած: Այն ինչ իսկապէս երևեցաւ որ մի քանի արական և մինչև անգամ իգական դպրոցներին, որոնք գլխաւորապէս պահպանվում էին հասարակութեան հաշուով և ունէին ընդհանուր կրթողական դասընթաց, դոցա հիմնադիրները և մինչև անգամ ինքը հոգևոր իշխանութիւնը հոգևոր դպրոցներէ

անուն էին տուել, ուստի և այդ դպրոցները խուսափում էին ուսումնարանական վարչութեան հսկողութիւնից: Մի թեմական առաջնորդն անգամ կարծում էր որ «թողութեմական ուսումնարանների վերատեսուչները անկանոն են պահանջում Հայոց դպրոցների հոգաբարձուներից ուսանողների, ուսուցիչների թուի և այլ առարկաների մասին տեղեկութիւնները, և որ այդ տեղեկութիւնների հաւաքելը, յիշեալ անձի կարծիքով, նոցա իրաւունքի և պարտաւորութիւնների շրջանի մէջ չէ մտնում»: Նոցա որովհետեւ թոյլ է տուած տեղեկանալու միայն՝ 1) աւանդւում է արգեօք ուստաց լեզուն և ուստաց պատմութիւն ու աշխարհագրութիւնը և 2) ուսուցիչները ուստաց հպատակ են թէ ոչ: Սորանից աւելի նոքա, վերատեսուչները, եպիսկոպոսի կարծիքով, «ոչինչ բանի մէջ իրաւունք չունին»:

Ժողովրդական ուսումնարանների վերատեսուչների և տեսուչների և ուսումնարանական վարչութեան գիտողութիւնից երեւցաւ որ համարեա բոլոր Հայոց դպրոցներում պարտաւորեցուցիչ առարկաներից Ռուսաց լեզուն անբաւարար էր մատակարարւում:

Այսպէս ուրեմն Հայոց հոգեւոր իշխանութիւնը իւր կառավարութեան ներքոյ գտնուած դպրոցները ձգեց բոլորովին բացառական դրութեան մէջ, այնպիսի դրութեան մէջ, որի մէջ չէ գտնւում Կայսերութեան մէջ ոչ մի դաւանութեան դպրոցը: Բայց որովհետեւ 19 յուլիսի 1874 թ. կանոնների հրատարակութեան օրից անցաւ մօտ 10 տարի: այն ինչ այլ ևս ոչինչ յոյս կար այս կանոններով Հայոց դպրոցներն աւելի որոշ և Հայ ժողովրդի և Ռուսաց տէրութեան օգտին համապատասխան դրութեան վերայ դնելու, ուստի թագաւոր Կայսրը 16 փետրուարի անցեալ 1884 թ. բարեհաճեց հաստատել՝ ի լրումն 22 նոյեմբերի 1873 թ. օրէնքի, Հայ լուսաւորչադաւան ծխական դպրոցների մասին Կովկասում նոր կանոններ:

Այս կանոնների նպատակն է, նախ և առաջ՝ հաստատել ճիշդ հասկացողութիւն ծխական դպրոցների մասին

և հանել հոգեւոր իշխանութեան կառավարութիւնից այն ուսումնարանները, որոնք բացառապէս ենթարկւում են Ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան հսկողութեանը, այսինքն այն ուսումնարանները, որոնց գոտընթացը տարրական ուսումնարանների դասաւանդութեան ծաւալից աւելի է, և որոնք Կայսերութեան բոլոր վարչութեանց մէջ ենթարկուած են բացառապէս ուսումնարանական վարչութեանը, և երկրորդ՝ որոշել թէ տեղական Հայ լուսաւորչական հոգեւոր իշխանութեան և թէ Ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան ներկայացուցիչների յարաբերութիւնը գէպի ծխական դպրոցները: Թեմական առաջնորդներին իրաւունք է տուած ոչ թէ միայն հսկել այդ դպրոցների վերայ տնտեսական վարչական և մանկավարժական կողմից թէ անձամբ և թէ առանձին վերատեսչի միջնորդութեամբ, որ եկեղեցական դասից պէտք է լինի, այլ և ունին իրաւունք նշանակել և հրաժարեցնել ուսուցիչներին, բացել և փակել այդ դպրոցներն այն պարտաւորութեամբ, որ նա այս վերջին կարգադրութեանց մասին հաղորդէ ի գիտութիւն Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի: Ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան տեղական օրգանները պէտք է հսկեն բոլոր առարկաների դասատուութեան վերայ, բացի կրօնից, պէտք է պահանջեն, որ ուստաց լեզուն աւանդուի պարտաւորեցուցիչ բոլոր դպրոցներում, իսկ նոցա մէջ, որտեղ աւանդւում են պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, — ուստաց պատմութիւնը և ուստաց աշխարհագրութիւնը աւանդուին Ռուսաց լեզուով: Ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուին իրաւունք է տուած գիմել հոգեւոր իշխանութեանը, հարկաւոր գէպւում հրաժարեցնել այնպիսի ուսուցիչներին, որոնց գործունէութիւնը որեւէ կերպով անհամապատասխան կը համարուի նոցա կոչմանը:

Վերոյիշեալ կանոնները յայտարարած էին հրամանաւ Կառավարող Սենատի 6 ապրիլի նոյն 1884 թ. և Գլխաւոր կառավարիչը քաղաքային մասի Կովկասում հաղորդած է

Էջմիածնայ հայ լուսաւորչական Սինոդին առաջարկելու դոցա թեմակալ առաջնորդներին ի գործադրութիւն և ի հրահանգ։ Բայց Սինոդը, յայտնելով որ նա իրաւունք չունի ընդունել այդ օրէնքը ի գործադրութիւն, որովհետեւ հայոց դպրոցների վերաբերութեամբ որևէ կարգադրութիւն անելու իրաւունքը պատկանում է միմիայն կաթողիկոսին, և առաջի առնելով կաթողիկոսական դահի թափուր մնալը, միջնորդեց որ հրատարակած կանոնների գործադրութիւնը մնալ մինչև հայ եկեղեցւոյ վեհապետի ընտրութիւնը։ Այս միջնորդութիւնը, չը նայելով որ երկու անգամ կրկնուեցաւ, բոլորովին մերժուած էր, իբրև անհամապատասխան Տէրութեան սորա միասին ունեցած հիմնական օրինաց, սորա հետ Սինոդին բացատրած էր՝

ա, որ 945 յօդ. մ. 1, հատ XI օր. ժող. իսկական մտքով էջմիածնայ պատրիարքական աթոռի դատարկութեան միջոցին էջմիածնայ Սինոդի վճռին չեն կարող ենթարկուիլ միայն զուտ հոգեւոր գործերը։

բ, որ 16 փետրուարի վերոյիշեալ կանոնների գործադրութեան մասին կարգադրութիւնը այդ տեսակ գործերին անկարելի է վերաբերել, որովհետև այդ կանոնները հրատարակուած են ըստ բացատրութեան Կառավարող Սենատի միայն և եթ ի լրումն ուսումնարանների մասին Կովկասում ներգործող օրէնքի (8 կ. Բարձրագոյն հաստատուած 22 նոյեմբերի 1873 թ. Պետական խորհրդարանի կարծիքի Կայսերութեան ուսումնարանների ընդհանուր կանոնադրութեանց գործադրութեան մասին Կովկասի ուսումնարաններում), և

գ, որ իւրաքանչիւր օրէնք, Հիմն. Օրինաց 59 և 63 յօդուածների մտքով, (հատ I, օր. ժող.) նորա ըստ պատշաճաւոր յայտարարութիւնից յետոյ, սուրբ և անքակտելի պէտք է գործադրուի ամէնքի և ամէն մէկի կողմից։

Սակայն սորանից յետոյ էլ հայ լուսաւորչական Սինոդը իւրեան իրաւունք համարեց չկատարել Բարձրագոյն հրամանը և սորա տեղը յանձնեց Աստրախանի թեմակալի

պաշտօնակատար Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարզեանցին որ սա Ս. Պետերբուրգում անձամբ նորոգէ Սինոդի նախկին երկու միջնորդութիւնները 16 փետրուարի կանոնների գործադրութիւնը կանգնեցնելու մասին։ Յանուն ներքին գործոց նախարարի տուած հաղորդագրութեան մէջ նորից ցոյց էր տուած Սինոդի անձեռնհասութիւնը դպրոցների գործերի մէջ և ի միջի այլոց յիշուած էր որ հայոց դպրոցներ անձամբ կառավարելու Կաթողիկոսի իրաւունքը հիմնուած է հայոց եկեղեցւոյ կանոնների վերայ, որ սրբազործուած է վերջին ժամանակներում և Ռուսաց օրէնսդրութեամբ։

Եւ այս միջնորդութիւնը, ի հարկէ, Տէրութիւնը անկատար թողեց մանաւանդ ևս որ վերոգրեալ առիթները, սոցա ստուգելուց յետոյ, բոլորովին անհիմն դտնուեցան։ Այսպէս հանգուցեալ Գէորգ IV Կաթողիկոսը 1873 թ. հրատարակած կոնդակի մէջ յիշում է որ հայոց եկեղեցւոյ կանոններով և աւանդութեամբ թեմակալ առաջնորդները և սոցա յաջորդները պարտաւոր են հոգալ թեմական և ծխական ուսումնարանների բարեկարգութեան և յառաջագիմութեան մասին և հսկել նոցա վերայ, աւելացնելով որ այս առաջարկութիւնը գրուած է և հայոց եկեղեցւոյ մասին հրատարակուած 1836 թ. կանոնադրութեան (պրոթենիայի) մէջ, այսինքն 66 յօդուածում (այժմ 975 յօդ. մ. 1, հատ XI, օր. ժող.)։ Ինչ որ վերաբերում է մեր օրէնսդրութեանը, սորա մէջ որոշուած է, որ Կաթողիկոսի վերջնական վճռին առաջադրվում են միմիայն զուտ հոգեւոր գործերը, որոնք վերաբերում են հաւատոյ ուսմանը, աստուածաշնորհութեան կատարմանը և այլն (յօդ. 929 նոյն հատորի և մասի)։ Իսկ Սինոդը վերահսկում է իւրեան ենթարկուող բոլոր վարչութեանց և պաշտօնական անձանց գործունէութեան վերայ (յօդ. 938), ի միջի այլոց, բնականապէս և Եպիսկոպոսների վերայ։ Վերոյիշեալ 475 յօդ. ուսումնարանական գործերը ուղիղ վերաբերում է թեմակալ առաջնորդների գործունէութեան շրջանին, որոնք,

ըստ 975 յօդ. Սինօդին ներկայացնում են թեմերի կա-
կառավարութեան միջոցին իւրեանց գործունէութեան
հաշիւը, սորա հետ և ուսումնարանների կառավարութեան
հաշիւները, իսկ 1003 յօդ. ենթարկում կաթողիկոսի
գլխաւոր կառավարութեանը էջմիածնայ հոգեւոր ձեռնա-
րանը, մինչև անգամ հոգեւոր դպրոցները այդ յօդուածով
կախուած են եպիսկոպոսից, որի թեմում գտնվում են
այդ դպրանոցները:

Աչքի առաջ ունենալով որ Հայ լուսա սրջական Սի-
նօդը շարունակ դանց էր առնում կատարել ամէնքի հա-
մար պարտաւորեցուցիչ և նորան յայտնած 16 փետրուարի
1884 թ. Բարձրագոյն հրամանը, կառավարութիւնը հար-
կաւոր համարեց աւելի որոշ միջոցների դիմել, որպէս զի
գործադրութիւն Հայոց ծխական դպրոցների համար հրա-
տարակուած նոր կանոնները: Այս մասին հետեւացած
Բարձրագոյն հրամանները կատարելու համար, Գլխաւոր
կառավարիչը քաղաքային մասի Կովկասում անցեալ փե-
տրուարի 8-ին ուղարկեց էջմիածնայ Սինօդին Ս. Պետեր-
բուրգից հեռեւեալ հեռագիրը՝

«Բարձրագոյն հրամանաւ առաջարկում եմ Սինօդին
անյապաղ հաղորդել բոլոր թեմակալ առաջնորդներին ի
գործադրութիւն և ի հրահանգ 16 Փետրուարի կանոն-
ները ծխական ուսումնարանների մասին, եթէ այս կա-
նոնները այս առաջարկութիւնը սաանալուց յետոյ երկու
շաբաթուայ ընթացքում՝ չեն գործադրուիլ, անյապաղ կը
կարգադրուի փակել այն դպրոցները, որոնք չեն կատարիլ
ուսումնարանական վարչութեան օրինական պահանջները»:

Այս հեռագրի պատճէնը միևնոյն ժամանակ ուղար-
կուած է Կովկասի բոլոր թեմակալ առաջնորդներին և
կառավարութեան ձեռնարկած վճռի մասին յայտնուեցաւ
թէ Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուին և
թէ երկրիս առանձին վարչական մասի կառավարիչներին
որպէս զի սոքա հարկաւոր դէպքում համապատասխան
կարգադրութիւններ անեն:

Գլխաւոր կառավարչի քաղաքային մասի Կովկասում

վերոյիշեալ հեռագրին էջմիածնայ Սինօդը 29 փետրուարի
ուղարկեց անուղղակի պատասխան: Որովհետև այդ մի-
ջոցին արդէն անցել էր Փետրուարի 16 1884 թ. կանոն-
ների գործադրելու համար տուած երկու շաբաթ ժամա-
նակը, ուստի կարգադրուեցաւ փակել այն ծխական
Հայոց դպրոցները, որոնք չեն ընդունել ի հրահանգ այդ
կանոնները:

Մինչև այժմ ունեցած տեղեկութիւններից Հայոց դպրոց-
ներից, որոնք մերժեցին ենթարկուիլ 16 Փետրուարի ան-
ցեալ ամի պահանջներին, փակուեցան՝ Թիֆլիսում Ս.
Գայիանեան օրիորդական ուսումնարանը և տասն և չորս
դպրոցներ և, բացի սորանից, Ելիսավէտօպօլի նահանգի
մի քանի դպրոցները:

Աչքի առաջ ունենալով թէ ուսումնարանական վար-
չութեան Հայոց դպրոցների մէջ ճիշդ յարաբերութիւն
հաստատելու անհրաժեշտ կարեւորութիւնը և թէ Հայ
ժողովրդի կրթութեան օգուտը, որ կառավարութեան
համար միշտ թանկագին է, ուստի հրատարակուած էին
16 փետրուարի 1884 թ. լրացուցիչ կանոնները: Այս կա-
նոններով բոլորովին չի պակասում Հայոց հոգեւոր իշխա-
նութեան իրաւունքը դպրոցների կառավարելու մասին,
միայն տեղական ուսումնարանական վարչութեան դրուած
է պարտականութիւն՝ հսկել նոցա մէջ աւանդուող բոլոր
աւարկանների վերայ, բացի կրօնից, նոյնպէս և պահան-
ջել, հարկաւոր դէպքում, հրաժարեցնել այն ուսուցիչնե-
րին, որոնց գործունէութիւնը անհապատասխան երեւար
նոցա կոչմանը:

Այս կանոնները ոչ թէ միայն համաձայն են Ռու-
սաստանի բոլոր ուրիշ այլադաւան ուսումնարանների հա-
մար եղած կարգադրութիւններին, այլ և Հայ լուսաւոր-
չական հոգեւոր իշխանութեանը տալիս են մեծամեծ իրա-
ւունքներ համեմատելով այն իրաւունքների հետ, որոնցից
օգուտ են քաղում միւս այլադաւան եկեղեցիք: Էջմիած-
նայ Սինօդը՝ 16 փետրուարի կանոնների գործադրութեան
մեծ ուժը, ինչպէս վերև յիշուեցաւ, հիմնուած է անկանոն

քաջատրութեան վերայ իբր թէ Հայոց դպրոցների մասին որևէ կարգադրութիւն անելու իրաւունքը պատկանում է միայն կաթողիկոսին և թէ այդ իրաւունքը ստանում է իւր զօրութիւնը Հայոց եկեղեցւոյ կանոններից, որոնք սրբադործուած են յետագայ ժամանակներում Ռուսաց օրէնսդրութիւններով: Այն ինչ յայտնի է, որ վեհափառ Կաթողիկոսին պատկանում է վճռողական ձայն միայն հոգևոր նշանակութիւն ունեցող գործերի մէջ, որոնք 945 յօդ. հատ. 1, օր. ժող. զօրութեամբ իրաւ չեն կարող վճռուիլ առանց կաթողիկոսի հաստատութեան. իսկ Սինոդը, որ կազմուած է 11 մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանաւ իբրև Ռուսաց Կայսերութեան վարչութիւն, նորա օրգանն է, ուստի նա ենթարկուած է Հայոց լուսաւորչական եկեղեցւոյ գործերում, 940 յօդ. նոյն թուականի և հատորի հիման վերայ՝ կառավարող Սենատին, Կովկասի փոխարքային (այժմ գլխաւոր կառավարիչ քաղաքային մասի Կովկասում) և ներքին գործոց նախարարութեան ի շարս միւս այլադատւան բարձրագոյն հոգևոր վարչութիւնների, ինչպէս այդ բառացի յայտնուած է օրէնքի մէջ: Ինչ որ վերաբերում է եկեղեցական կանոններին, որոց վերայ մասնացոյց է լինում Հայոց հոգևորականութիւնը, կաթողիկոսի և Սինոդի Հայոց ուսումնարանների կառավարութեան իրաւունքները որոշելու ժամանակ, այդ կանոնները նոյն իսկ Հայոց հոգևորականութեան խօսքերով հաստուած են ուսուց օրէնսդրութեամբ: 11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանից յետոյ, որ որոշում է Ռուսաստանում Հայ լուսաւորչական եկեղեցւոյ օրէնսդրութիւնը, այս եկեղեցւոյ համար ոչ մի նոր եկեղեցական կանոն, որ անհամաձայն լինէր ուսուց Կայսերութեան օրինաց, ակներև է որ հրատարակուած չէր կարող լինել: Ուստի էջմիածնայ Սինոդը բոլորովին հիմք չունէր հրաժարուել մտցնելու ի գործադրութիւն Հայոց դպրոցների մէջ 16 փետրուարի 1884 թ. կանոնները, որոնք Բարձրագոյն հաստատուած էին, և յետաձգել նոցա գործադրութիւն մինչև նոր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

Այս պատճառաւ չափազանց միջոցների գործադրութեան հետեւանքը, որին ցաւելով կառավարութիւնը ստիպուած էր այժմ դիմել, էջմիածնայ Սինոդի անկանոն միջնորդութեան պատճառաւ, ամբողջապէս պէտք է ընկնի այդ վարչութեան պատասխանատուութեան վերայ:

Հայոց հոգևոր իշխանութիւնը մերժելով 16 փետրուարի 1884 թ. կանոնների գործադրութիւնը, ինքնակամ հրաժարուեցաւ նորա վերայ դրած բաժր պարականութիւնից կառավարել ծխական դպրոցները: Նոցանից շատերը գլխաւորապէս պահպանվում էին հասարակութիւնների հաշուով, ուստի եթէ այս վերջինները ցանկանան իւրեանց զաւակների օգտի համար, միջնորդել տեղական ուսումնարանական վարչութեան առաջ բաց անել ի տեղի փակուած կամ փակուելիք դպրոցների, մասնաւոր ուսումնարանները ընդհանուր հիմանց վերայ, այդ տեսակ ուսումնարանները կարող են բացուել իբրև 2-րդ, 3-րդ և մինչև անգամ՝ 1-ին կարգի ուսումնարաններ: Առաջին տեսակ ուսումնարանները իւրեանց դատընթացով համապատասխան են սկզբնական ուսումնարաններին մի և երկու դասարանով, 2-ը պրօգրիմազիօնին և 3-ը գիմնազիօնին: Դասատուութիւնը կարող է լինել և Հայոց լեզուով հաւանութիւն ստացած դասագրքերով, միայն պտհպանելով թէ ուսուց լեզուի ուսուցման և թէ ուսուց պատմութեան և ուսուց աշխարհագրութեան մասին պահանջած պայմանները:

Անտարակոյս այդ տեսակ ուսումնարանների կազմակերպութեան մասին կը հոգայ հաստրակութեան այն ողջամիտ մասը, որին թանկագին է նոր սերունդի լաւ ապագան և որը հաւատարիմ է տէրութեան և յարգում է պետութեան օրէնքները:



Էջ	տող	սպուսած է	պէտք է լինի
14	2	ներքի ից Դիլիանով	Դիլիանով
20	15	վերի ից Երբէք	Երբ էք
26	3	» Գեկտեմբերի	Դեկտեմբերի
27	18	» տղաղակներ	աղաղակներ
45	1	» պատճառաբերութիւններով	
46		յետաձգել: չը պէտք է կարգալ վերջին տողից յետոյ պետք է աւելացնել հետեւալ բառերը, որոնք չեն տպուած «հազարութեան ուսումն հաստատուն հի- ման վերայ դնել».	
51	2	» զգորաւոր	զգորաւոր
52	7	» ըսպասում	սպասում
54	17	» վ. կրճնած	կրկնած
60	14	» ն. երևանի	երևանի
71	13	» մարդիկներ	մարտիկներ
72	7	» Դիլիանովն	Դեկիանովն
78	13	» վ. ամարնային	ամառնային
»	12	» ն. ինկած	ընկած
80	16	» ն. էֆքեար	էֆքեար
»	13	» ստորագրութիւն	ստորագրութիւնն
85	15	» վ. ծախսեցան	ծախսեցան
86	5	» կգտնէ	կգտնէ
87	15	» ն. ներկայումս	ներկայումս
88	14	» ն. «հայ բառից յետոյ աւելացնել Վրուսա- ւորչական»	
90	4	» յիշեայ	յիշեալ
»	3	» օրէնքի	օրէնքով
91	6	» առաջնորդերը	առաջնորդները
92	15	» կառավարութեան	կառավարութեան
»	14	» բոլորովին	բոլորովին
»	9	» տարի:	տարի,
94	9	» վ. մնալ	մնայ

»	10 »	Այո	Այո
»	12 »	միասին	մասին
96	9 »	լուսա սրչական	լուսաւորչական
»	5 ն.	ուսումնաբանական	ուսումնարանական
»	4 »	մասի	մասերի
97	1 վ.	29	22
»	12 »	դպրոցներ	դպրոցներ
»	1 ն.	հիմնումն	հիմնում
98	8 »	օրէնսդրութիւնը	օրէնսդրութիւնը
99	4 »	կը հոգայ	կը հոգայ Հայ

Մամուլի տակ են եւ հետզհետէ լոյս կրսեսնեն.

1. «Յայտարարական թուղթ Սուքիաս Եպիսկոպոսի Պարզեանց յանուն վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ Դ ի»:
2. «Ազգարարական թուղթ Սուքիաս Եպիսկոպոսի Պարզեանց առ ոմանս յանդամոց միաբանական ուխտի որքոյ Աթոռոյն Կաթողիկէ Եջմիածնի»:
3. «Առձեռն վարձատրութիւն Երախտեաց մեծ և յայտնի բարերարիս, փոքր և անծանօթ բարեկամիս»:

Տպագրուած եւ վաճառվում են

Երևանում. Այվազեանց և Նազարեանցի տպարանում և պարոն Յովհաննիսեանցի գրախանութում:
Իսկ Տփլիսում «Գուտտեմբերգ» և «Կենդրոնական» գրա-վաճառանոցներում:

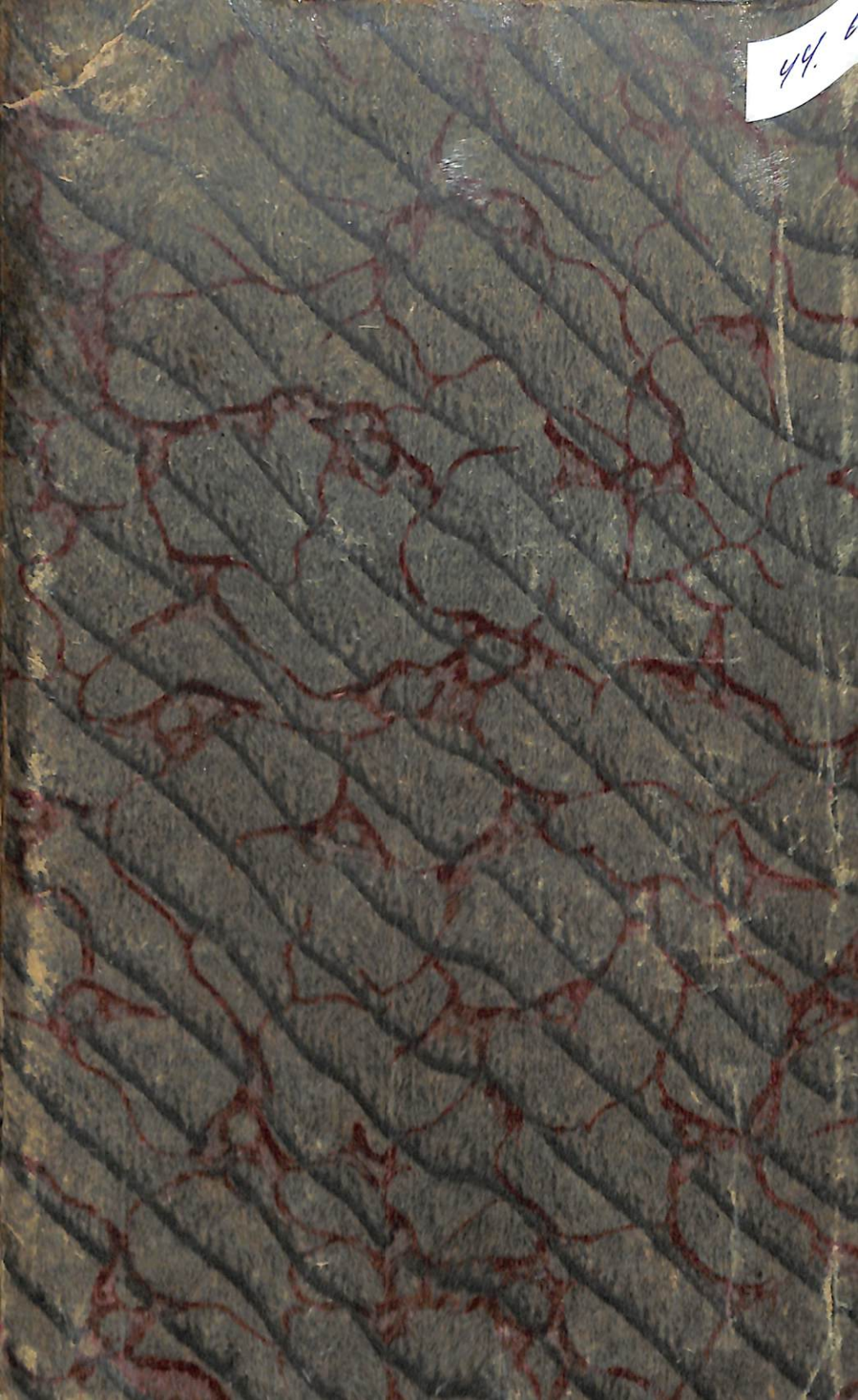
1. «Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարզիանցի Նամակը գրուած ս. Եջմիածնի Սինօգի Ատենապետի Տեղակալ Երեմիա Եպիսկոպոս Գալստեանի անուան» Գինն է: . . . 60 կոպէկ:
2. «Ճանապարհորդական տպաւորութիւնը և համառօտ նկարագիր դէպքերի վերջին Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ»:
. 50 կոպէկ:



ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0228002



44. 6